

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ ТА СУСПІЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН**

**СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ
СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА**

Колективна монографія

УМАНЬ – 2019

УДК 101.1:316.32(477)](02)
С 69

**Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини
(протокол № 3 від 30 жовтня 2019 року)**

Редколегія:

**проф., к.філос.н. Карасевич А.О. (гол. редактор),
к.філос.н., доц. Фицик І.Д.,
к.філос.н., доц. Запорожець М.О.,
к.юрид.н., викл. Олейнічук О.М.**

Рецензенти:

**к.політ.н., доц. Шачковська Л.С.,
к.філос.н., доц. Фуркало В.С.**

С69 Соціально-філософські виміри сучасного українського суспільства:
колективна монографія / За наук. ред. проф. Карасевича А.О. –
Умань: ВПЦ «Візаві», 2019. – 116 с.

Монографія підготовлена колективом науковців кафедри філософії та суспільних дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини та орієнтована на дослідження і аналіз соціальних проблем, що стоять перед сучасним українським суспільством і сучасною наукою, та пошук і розробку їх вирішення.

У колі уваги дослідників – представників низки суспільних наук представлені: актуальні проблеми соціології (теорія та історія соціології, методологія та методи соціологічних досліджень, соціальні структури та соціальні відносини, соціологія освіти); актуальні проблеми політології (теорія та історія політичної науки, політичні інститути та процеси, політична культура та ідеологія, політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку); актуальні проблеми філософії (соціальна філософія; історія філософії; філософія культури; релігієзнавство; етика; філософія науки; філософія освіти); актуальні проблеми правознавства (конституційне право; кримінальне і цивільне право; історія держави та права; адміністративне і фінансове право; трудове право та право соціального забезпечення тощо). Монографія розрахована на науковців – істориків, політологів, філософів, соціологів, правознавців тощо, а також студентську молодь і всіх, хто цікавиться суспільними проблемами.

ЗМІСТ

Балановський Я.М. СОЦІАЛЬНА ПАТОЛОГІЯ У КОНТЕКСТІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	5
Бондар С.С. СОЦІАЛЬНО – ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ ТА ДЕТЕРМІНАНТИ ЗДІЙСНЕННЯ ТВОРЧОСТІ В ФОРМІ ПРАКТИЧНОЇ ВСЕЗАГАЛЬНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ КМА)	16
Карасевич А.О., Карасевич О.О. АПОСТОЛ СОЦІАЛЬНОЇ «ВІДЛИГИ» У СРСР: ЖИТТЯ ТА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ	27
Коваль Д.С. СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТТЯ «ПРАВОВА КУЛЬТУРА»	36
Максимчук О.В. ІНСТИТУЦІЙНО-СТРУКТУРНІ ЗМІНИ СІЛЬСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА	42
Мартиненко Л.Б. СТРУКТУРА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ПРОФЕСІЙНОЇ Й СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТА І ЙОГО ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ	51
Олеїнічук О.М. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ, ПЕРЕДБАЧЕНОЇ СТ.175 КК УКРАЇНИ	56
Пархета В.І. ПРОБЛЕМАТИКА ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ	66
Фицик І.Д., Фицик Л.А. ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 20-Х РР. ХХ СТ. ПРО СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНУ ІСТОРІЮ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	75

Фуркало В.І., Фуркало В.С. ПЕРШОПОЧАТКОВИЙ ХАСИДИЗМ	84
Цімоха Р. Р. ДЕСТИНАТОРИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА.....	96
Шачковська Л.С. АНАЛІЗ ДОСВІДУ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ	103

СОЦІАЛЬНА ПАТОЛОГІЯ У КОНТЕКСТІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація

Аналіз актуального стану українського суспільства виправдовує його позначення як специфічної форми соціальної патології. У розвідці досліджуються соціальний механізм творення «постмосковського синдрому» як цілісної єдності симптомів цього синдрому. Пояснена структура соціальної патології, здійснено аналіз деяких конкретних форм соціальної патології.

Ключові слова: соціальна патологія, постмосковський синдром, конкретні форми соціальної патології.

Abstract

An analysis of the current state of Ukrainian society justifies its designation as a specific form of social pathology. In the exploration of the social mechanism of creation of "Post-Moskov syndrome" as an integral unity of the symptoms of this syndrome. The structure of social pathology is explained, the analysis of some concrete forms of social pathology is carried out.

Keywords: social pathology, Post-Moskov syndrome, specific forms of social pathology.

Постановка проблеми. Актуальний стан українського суспільства характеризується низкою специфічних соціальних явищ. Дослідження кожного із них розкриває перед науковцем певну сферу суспільних відносин, той або ой ракурс суспільного життя. Така інформація має певну наукову та практичну цінність. Однак значущішою, в науковому плані є інтерпретація суспільства як системної цілісності. У межах цієї методологічної стратегії емпірично фіксовані явища постають формами об'єктивації певної системної цілісності. Сформульований вектор наукового пошуку окреслює наукову проблему – розкрити становище не в окремих сферах суспільного життя, а дати відповідь на запитання про те, яким є стан українського суспільства в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Класичним у соціології дослідженням явища соціальної патології є монографія Е. Дюркгейма «Самогубство». Автор досліджує таку форму соціальної патології як суїцид, доводить – чинником цього соціального явища є низка інших соціальних явищ. Французький соціолог пропонує оригінальне тлумачення соціальної норми як середньостатистичного показника та відхилення від нього як вияв соціальної девіантності.

На дослідження революції як специфічної форми соціальної патології

спрямовані розвідки П. Сорокіна та Кабаніса П. і Насса Л. Американський соціолог у своїй розвідці «Социология революции» М., 1992 г. тлумачить революцію (він жив і працював у Петербурзі у 1917 р.), як період масового насильства, беззаконня, втрату здорового глузду широкими верствами населення. Подібним чином пояснюють революцію і Кабаніс П. та Насса Л. Їх доробок «Революционный невроз» – СПб., 1906 г. своїм підґрунтям також має аналіз революційних подій в Росії.

Низку досліджень соціальної патології мають українські соціологи Головаха Є. та Паніна Н. «Патология посттоталитарного общества: от психиатрического самодиагноза к анализу специфических социопатий». Философская и социологическая мысль. 1993 г. №5. «Социальное безумие. История, теория и современная практика». К., 1994 г. «Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості». //Політичні читання. – 1992. – №1. Названі автори аналізують соціальні патології сформовані тоталітарним суспільством. Як специфічна форма соціальної патології розглядається радіофобія (соціальні наслідки аварії на Чорнобильській АЕС). Ними також розглядається «соціальне безумство» у контексті парадигми соціальної патології.

Метою статті – є обґрунтування можливої методологічної стратегії дослідження специфічної форми соціальної патології позначеної терміном «постмосковський синдром української модерної нації».

Основні результати дослідження. Українське суспільство внаслідок дії своєрідного комплексу історичних чинників знаходиться в особливому якісному стані. Сукупність його ознак в українській соціології, по-перше, трактується своєрідною формою соціальної патології та, по-друге, позначається терміном «постмосковський синдром».

Для виведення суспільства із цього стану, «лікування» цієї специфічної форми соціальної патології потрібне її фундаментальне дослідження. Таке дослідження, потребує застосування відповідного понятійного арсеналу, який би повно, глибоко, сутнісно, достовірно відображав своїм змістом найтонші нюанси як соціальних вимірів самої патології так і її наслідків, розробки соціальних технологій нівелювання патологічних характеристик.

«Постмосковський синдром» віднесений до форм соціальної патології є своєрідним соціальним явищем, деякою специфічною соціальністю. Як і усім без винятку соціальним явищам постмосковському синдрому українського етносу атрибутивними є універсальні виміри соціального. Вони відмежовують соціальне від не соціального, а, наприклад, фізичного, біологічного тощо. Постмосковський синдром є водночас і конкретним соціальним явищем. Це означає що йому властиві також виміри які у класі соціальних явищ вирізняють особливі типи соціального. Названа обставина актуалізує проблему дослідження власної якісної специфіки соціального, або іншими словами, тих характеристик які відрізняють одні типи соціального, типи соціальності від інших. Тобто, важливим стає

пошук вимірів які одну соціальність відокремлюють від іншої.

Наріжним каменем, своєрідною відправною точкою такого пошуку має стати рефлексія того чим власне є соціальне, якою є сукупність характеристик усього класу соціальних явищ, універсальних вимірів соціального. Розпочинаючи пошук попередньо зазначимо, одним із небагатьох загальноприйнятих у соціології положень, є те що «соціальне» – це «фундаментальна категорія соціологічної науки». [1,489] Своїм змістом вона відображає сукупність загальних стійко відтворюваних, повторюваних, атрибутивних вимірів деякої специфічної якісної визначеності. «Схоплені» у ній характеристики відмежовують соціальне від не соціального а, наприклад, біологічного, психологічного тощо. А це означає – відображені у змісті поняття «соціальне» виміри є спільними, загальними для деякої множини об'єктів, певного класу явищ, процесів тощо. Для наукового дослідження ця сукупність характеристик є надзвичайно важливою тому що забезпечує можливість впорядковувати у вертикальній і горизонтальній площинах безконечну множину явищ і процесів дійсності як соціальних і не соціальних.

Однак, соціальне відрізняється не тільки від не соціального, йому притаманна власна якісна специфіка. Отже такі особливі параметри яких дефініція «соціальне» відобразити не може тому що нею схоплені найзагальніші характеристики цієї якісної визначеності, родові виміри певної множини об'єктів. Таким чином, того евристичного потенціалу який має поняття «соціальне» для аналізу найтонших нюансів соціальної реальності недостатньо. Саме тому в соціології відзначається потреба у понятійному відображенні сукупності властивостей що розкривають власну якісну специфіку соціального. Тут йдеться про характеристики, які відображають увесь спектр його нескінченної різноманітності, внутрішньої розгалуженості, диференційованості, багаторівневості і багатовекторності. Чи, іншими словами, соціології потрібні поняття які своїм змістом відбивали б соціальне як деяку множину особливих типів та одиничних форм соціального. Пояснювали б соціальне як особливу і одиничну соціальність.

В українській соціології проблему розрізнення загальних і особливих вимірів соціального сформулював і, у рамках певної методологічної стратегії розв'язав В. Тарасенко. Він аналізує чотири різні аспекти тієї специфічної якісної визначеності якою є соціальне. У першому із них, на думку цього автора: «соціальне тотожне за своїм змістом суспільство. Воно охоплює все те, що виникає, формується, функціонує, розвивається і зникає у взаємодії індивідів і груп як між собою, так і з утворюваним у цій взаємодії цілим, спільним, загальним (каста, колектив, клас, нація, суспільство)».[2, с.490] Тобто, за такого підходу «категорія соціальне у своєму найзагальнішому значенні позначає суспільне, всю систему суспільних відносин, проте в одному випадку – з наголосом на надприродне, надорганічне, в другому – на надіндивідуальне.» [3, с.490]

Іншими словами у цій площині аналізу терміни «соціальне» і «суспільне» є рівнозначними, тут вони мають значення синонімів. За такого підходу суспільство є системою універсальної соціальної взаємодії.

Тут слід звернути увагу на важливу обставину у цитованому аналізі йдеться про взаємодію яка породжує спільне, загальне, універсальне, але не розкривається що у цій взаємодії є спільного, загального. Тобто, не пояснюється природа цієї взаємодії, не пояснюється та її специфіка яка є критерієм для відокремлення цієї взаємодії від певної множини інших видів взаємодії. Адже взаємодія – це явище універсальне. Для дослідження соціальної взаємодії потрібно вказати на її риси, характеристики що відмежовують соціальну взаємодію від не соціальної, а, наприклад, взаємодії хімічних елементів. Без додаткових пояснень зрозуміло що взаємодія соціальних суб'єктів певним чином відрізняється від взаємодії хімічних елементів. Отже, за характеристиками сторін що взаємодіють та природою взаємодії виокремлюються різні види взаємодії. Наприклад, як особливі види вирізняються: 1) взаємодії фізичних тіл; 2) взаємодії хімічних елементів; 3) взаємодії біологічних організмів тощо. Аналіз сутності загальних характеристик соціальної взаємодії є своєрідним підґрунтям для виокремлення її специфічних типів, або іншими словами, специфічних типів соціальності.

Вище уже зазначалося що універсальних вимірів «цієї найзагальнішої хоча і необхідної характеристики соціального у соціології недостатньо, оскільки у такому разі категорія не відбиває його власної якісної специфіки, адже в універсальній суспільній взаємодії індивідів виникає не лише соціальне, а й економічне, моральне, національне, етичне, естетичне і т. д. Крім того, і сама спільність, єдність індивідів може бути не лише соціальною, а й економічною, політичною, ідеологічною, територіальною та іншою.» [4, с.490]. Ця обставина є причиною того що в соціології категорія соціальне вживається у вужчому й точнішому значенні. Як вважає В. Тарасенко у конкретнішому значенні «Категорія соціальне фіксує певний бік, «зріз» суспільства, що пов'язаний з наявністю особливого типу взаємодій та відносин індивідів і груп – соціальних, котрі єднують людей або протиставляють їх одне одному (між собою, суспільству тощо). Отже в ракурсі цього значення специфіка соціального безпосередньо впливає не з універсальної взаємодії, де витоки, як уже говорилося, не лише соціального, а й економічного, морального і т. д., а з особливого типу взаємодій та відносин. Що ж вони собою являють ? Це – взаємодії й відносини індивідів та груп між собою, а також із суспільством з приводу встановлення, розподілу і перерозподілу відповідних їх домаганням статусних місць у системі універсальної взаємодії (суспільстві). Саме ці відносини, дії є соціальними у тому плані, що вони орієнтовані на інших і містять у собі сенс (інтереси, цілі тощо), який неможливо ні приписати, ні розшифрувати, ні реалізувати без взаємодії індивідів і груп з цими іншими.» [5, с.491].

Тобто, безконечна множина особливих типів та одиничних форм соціального, у названого автора вирізняється тільки за критерієм статусної взаємодії суспільних індивідів. Однак, чи тільки через статуси соціальних суб'єктів їх домагань, «встановлення, розподілу і перерозподілу» виявляється специфіка багатогранності, багаторівневості, безконечної складності соціального? Адже статуси це тільки дуже маленька частина із тих значень що комунікуються у особливій взаємодії людей. Ту, у межах якої і через яку одні суб'єкти соціальної дії впливають на психологічний стан і поведінку інших суб'єктів і *vice versa*. А це означає що «взаємодії й відносини індивідів та груп між собою, а також із суспільством з приводу встановлення, розподілу і перерозподілу відповідних їх домаганням статусних місць у системі універсальної взаємодії (суспільстві)» не можуть відображати безмежної власної якісної специфіки соціального. Твердження – специфіка соціального виявляється тільки через трансляцію значень статусної взаємодії не виправдано спрощує, збіднює безконечну множину особливих типів та одиничних форм соціального. Звідси постає питання, а що ж визначає власну якісну специфіку соціального? У чому виявляється відмінність одного соціального від іншого? Адже чинники, які надають власної якісної специфіки соціальному мусять рівнозначно діяти на усіх рівнях організації соціальної матерії, в усіх явищах і процесах що відносяться до класу соціальних. Водночас їм потрібно певним чином розрізнятися. Адже тільки у такому разі вони надаватимуть соціальній взаємодії вимірів особливих видів та одиничних форм.

Актуальність, злободенність вирішення цієї проблеми для української соціології визначається гостротою потреби відображати найтонші особливості соціального. Для українського суспільства життєво необхідним є оздоровлення від «постмосковського синдрому». Йому необхідно нівелювати, усунути із своїх вимірів сукупність властивостей набутих ним протягом багатовікової уярмленості через маргіналізуючий тиск ідеології «московськості». Таке «лікування» буде неможливим у разі коли «лікар» не матиме достовірного, глибокого, повного знання характеристик набутих українським суспільством у часі «московського полону», тобто характеристик «московськості». Ці виміри є виявом особливого соціального, специфічним типом соціальності.

Вектор пошуку вирішення окресленої наукової і практичної проблеми визначається методологічною стратегією пояснення загальної природи соціального. У контексті соціологічної інтерпретації соціальне – це специфічна якісна визначеність яка твориться та існує у межах особливої взаємодії людей.

Автор цієї розвідки поділяє точку зору В. Тарасенка у тому що соціальне, як специфічна якісна визначеність твориться взаємодією людей. Водночас критичного аналізу потребує визначення М. Вебером соціального тільки як такого що виявляється у дії одного індивіда спрямованій на іншого. Саме веберівське тлумачення соціального є

своєрідним методологічним підґрунтям для пояснення В. Тарасенком соціального і соціальності. Некоректність веберівського підходу до інтерпретації соціального своїм підґрунтям має ігнорування дуальної природи людини. Людина є водночас і біологічним організмом і духовною істотою. А це означає що соціальне не може породжуватися тільки спрямованістю дії одного біологічного організму на іншого. Соціальне породжує тільки надорганічний характер дії. Адже серед певної множини видів особин біологічних організмів спрямованість дії на іншого є буденною. Сама по собі спрямованість дії особини будь-якого виду біологічних організмів на іншого, тільки спрямованість дії на іншого, взаємодії біологічних організмів, у контексті її соціологічної інтерпретації будь-якої якісної специфіки такій взаємодії не надає. Та обставина що один березневий кіт спрямовує свою дію на іншого не робить їх взаємодію соціальною.

Продуктивною для розкриття як універсальної так і власної якісної специфіки соціального є точка зору П. Сорокіна. Згідно з нею соціальне – це така специфічна якісна визначеність яка існує тільки у межах і через особливу взаємодію людей. Для американського соціолога: «...ця взаємодія зводиться до обміну різними уявленнями, сприйняттями, почуттями, бажаннями і взагалі всім тим, що відомо під іменем психічних переживань». [6,с.47] Іншими словами взаємодією людей яка творить соціальне є та, у межах якої один індивід транслює іншому абстрактні ідеальні значення. Цю ж думку він повторює в іншому місці: «під соціальною взаємодією слід розуміти тільки такі види взаємодії (між людьми або між організмами), яких немає ніде інде, крім спільного життя людей...» [7, с.36]. У категоріальній площині особливість цієї взаємодії позначається терміном «соціальна взаємодія». Отже, соціальна взаємодія це атрибут що характеризує тільки людей її специфіка визначається як особливістю людей так і особливістю самого процесу взаємодії « характер центрів взаємодії і характер самого процесу взаємодії не є чимось відмежованим одне від одного, навпаки вони нерозривно пов'язані одне з одним.» [8, с.35]. Тобто, соціальне (соціальна взаємодія) – це щось таке, що існує тільки у межах і через взаємодію людей, але не будь-яку, а ту що здійснюється в особливий спосіб. Річ у тім, на цьому уже попередньо наголошувалося, що можливими є різні види взаємодії людей, наприклад, як взаємодія фізичних тіл, біологічних організмів тощо. Та специфічна якісна визначеність, якою є соціальне, у межах названих типів взаємодії людей не твориться.

Підґрунтям взаємодії у контексті якої твориться особлива якісна визначеність (соціальне) є дві унікальні риси людей. Перша із них полягає у тому що тільки люди виявляються здатними творити абстрактні ідеальні образи. Тут варто зазначити, що ідеальні образи можуть творити і деякі біологічні організми, з достатньо високо розвинутою для цього корою головного мозку. Ці образи, за своїм змістом, є однак не абстрактними, а

сенсорними, іншими словами, чуттєвими. Органи чуття зазнають подразнень зовнішніх чинників і через нервові волокна творять в корі головного мозку таких біологічних організмів певні образи. Людина, кора головного мозку якої характеризується найвищим ступенем розвитку, крім чуттєвих здатна творити ще й абстрактні образи. Особливість цих образів полягає у тому що вони творяться не органами чуття людини, а корою її головного мозку. Зорові, слухові, тактильні тощо рецептори не зможуть принести будь-якої сутнісної інформації про такі атрибутивні явища нашого життя як добро, шляхетність, справедливість, зло, підлість, жорстокість, тощо.

Цю функцію виконує кора головного мозку людини, саме вона творить і названі вище, і безконечну множину інших абстрактних ідеальних значень, розкриває їх зміст, вирізняє цей зміст з контексту тих соціальних явищ які є формами його об'єктивації і таке інше. У зв'язку з тим що здатність творити абстракції, тобто певний зміст, специфічну інформацію є першою із рис що визначають специфіку соціальної взаємодії цю якісну визначеність, тобто абстракції потрібно проаналізувати детальніше.

Гносеологія пояснює абстрактне через його порівняння з конкретним «Абстрактне в дійсності не є чимось існуючим поряд з конкретним чи поза ним, воно є певною його стороною у своїй відносній самостійності, ізольованості, відірваності від конкретного, його однобічним проявом. Тому абстрактне це не тільки окреме, відірване від загального, але й загальне безвідносно до окремого.» [9, с.8]. Тобто, змістом абстрактного образу може бути, по-перше, сукупність найзагальніших властивостей певного об'єкта (явища, процесу, події тощо). Відокремлено від об'єкта, самостійно за межами свідомості індивіда така сукупність властивостей існувати не може. По-друге, абстракцією може бути тільки певна частина особливих, одиничних вимірів того чи того об'єкта. Вони, подібно до першої сукупності властивостей також безпосередньо існують тільки у корі головного мозку людини, мають тільки таку форму буття. Оскільки і першого, і другого типу абстракції існують, тільки у корі головного мозку людини то для іншого індивіда вони є латентними, такими яких він жодним чином зафіксувати, «прочитати» не може. Звідси, цілком закономірним буде твердження – зміст суб'єктивного ідеального абстрактного образу, що знаходиться в корі головного мозку однієї людини жодним чином не може діяти на іншу людину, впливати на її психологічний стан і поведінку. Така можливість з'являється тільки у тому разі, коли зміст абстракції стане доступним для свідомості іншої людини. Ця обставина, тобто здатність одного індивіда доносити до свідомості іншого зміст абстрактного суб'єктивного ідеального образу є другою унікальною рисою людей яка забезпечує можливість їх специфічної взаємодії.

Механізм цієї взаємодії зводиться до того, що індивід зміст суб'єктивного абстрактного ідеального образу, отже певну інформацію,

смысл, значення в особливий спосіб переносить у форму яка має об'єктивне буття. Таку форму характеризують її власні природні виміри і, об'єктивно ніякого іншого значення вона немає. Наприклад, у слові, тобто певній множині звуків – «хліб», ні органи чуття людини, ні будь-які прилади, інструменти тощо не зафіксують хоча б крихту цього продукту харчування. Людина, однак «бачить» у цьому наборі звуків саме таке значення. Звісно що таке бачення з'являється тільки за умови що така людина соціалізувалася в україномовному соціокультурному середовищі. Артикульовані звуки (х -л – і- б) тільки символізують дане значення, тобто його існування в цих звуках має умовний характер. Вимовлене однією людиною слово, наприклад, хліб інший індивід своїми органами чуття фіксує як трансльовану йому об'єктивну форму. Розкрити зміст цієї форми йому дозволяє притаманна усім людям здатність до абстрактного раціонального мислення. Ця унікальна характеристика, яка є атрибутом людини дозволяє їй зчитати з об'єктивної форми той специфічний зміст який ця форма тільки символізує, який через неї в особливий спосіб об'єктивується, але якого у ній об'єктивно немає. Формами через які об'єктивуються абстрактні ідеальні значення можуть бути не тільки слова але й, наприклад, жести, міміка, речі, предмети тощо. Аналогічно механізм соціальної взаємодії пояснює і П. Сорокін. «Кожне психічне переживання, перш ніж передатись іншому, мусить пройти через три стадії: а) спочатку воно є чистою психікою, б) потім перетворюється у непсихічну форму – у символ, у «подразник» і, нарешті, в) знову набуває психічного буття у суб'єкті що його сприйняв» [10, с. 48]. Констатація даного факту дозволяє зафіксувати те що у процесі такого типу взаємодії людей має буття особлива якісна визначеність, континуум об'єктивної форми та абстрактного ідеального змісту, який через цю форму набуває специфічного існування. Або, іншими словами, абстрактний ідеальний зміст об'єктивується у ній. Такий континуум, тобто нерозривна єдність об'єктивної форми та абстрактного ідеального змісту, який названа форма символізує, існує тільки у межах і через описану вище взаємодію людей. Він (континуум) розкриває її специфіку, унікальність, відособлює цей вид взаємодії у клас самотійних явищ. Подібний континуум не твориться взаємодією інших біологічних організмів, тому що вони не мають здатності до абстрактного мислення, тобто творення суб'єктивних абстрактних ідеальних образів. Саме трансляція індивідами континуумів абстрактних ідеальних значень у формах їх об'єктивації є тією сукупністю властивостей, яка чітко і однозначно відрізняє взаємодію людей від взаємодії інших біологічних організмів, фізичних тіл, хімічних елементів тощо.

Такий континуум, з точки зору автора цієї розвідки є своєрідною квінтесенцією соціального. Вирізнення континуума абстрактного ідеального значення та форми через яку таке значення об'єктивується є визначальною передумовою для пояснення особливого аспекту

суспільного життя людей. Цей аспект полягає у тому, що будь яка соціальна спільнота людей, від діади до суспільства включно постає деякою множиною абстрактних ідеальних значень та форм за допомогою яких такі значення по-перше, об'єктивуються та по-друге, комунікуються у цій спільноті її членами. Тобто кожний окремий індивід, але тільки у контексті названої взаємодії, постає деякою множиною абстрактних ідеальних значень, що, об'єктивуються по-перше, через тілесність такої людини та, по-друге, через її вчинки, дії, поведінку, жести, міміку, речі, предмети тощо. Такий континуум абстрактних ідеальних значень та форм їх об'єктивації, підкреслимо ще раз, має місце тільки у взаєминах людей. Взаємодія будь-яких інших біологічних організмів не генерує описаної вище специфічної якісної визначеності. Тобто, за названим критерієм взаємодія людей, яка здійснюється описаним вище способом, конститує її (взаємодію) в особливий тип взаємодій. Взаємодія цього типу має універсальний для людей характер, таким чином вони взаємодіють з приводу задоволення усіх своїх потреб, в спільноті будь-якої чисельності, в будь-якій із сфер свого спільного, суспільного життя тощо. Оскільки будь-яка взаємодія інтегрує елементи, що взаємодіють в системну цілісність то й описана вище соціальна взаємодія об'єднує людей в особливу спільність, таку, якої ніде інше в природному середовищі не існує. Нею є соціальна спільність. Соціальна спільність у контексті такої інтерпретації постає єдністю деякої множини людей, які транслують спільні для них абстрактні ідеальні значення в однакових формах їх об'єктивації. Тобто, термін «соціальне» своїм змістом відображає як специфічну природу описаної вище взаємодії так і особливу цілісність, єдність тих, хто таким чином взаємодіє. Сторони такого виду взаємодії набувають значення системи природа взаємодії елементів якої є загальною для ланок її внутрішньої будови.

Отже, у межах здійснюваного методологічного підходу будь-яка спільність індивідів від діади до суспільства включно постає не більшою або меншою кількістю біологічних організмів чи фізичних тіл, не їх локальним скупченням, а в особливому значенні – системи комунікацій континуумів абстрактних ідеальних значень і форм їх об'єктивації. І абстрактні ідеальні значення, і форми через які вони об'єктивуються є спільними, загальними, єдиними для усіх індивідів. А, відтак і людей, що здійснюють таку комунікацію, через дії яких абстрактні ідеальні значення виявляються у межах такого типу взаємодії можна розглядати як особливу єдність, цілісність, спільність. Така спільність існує тільки у межах і тільки через таку взаємодію. Її можна досліджуватися в особливій площині, уже не як спільність людей, а як єдність абстрактних ідеальних значень та форм, що такі значення символізують. Термін «соціальна спільність» своїм змістом відображає найзагальнішу характеристику спільноти людей, ту що відмежовує спільноти біологічних організмів виду *homo sapiens* від спільнот усіх інших видів біологічних організмів. Цією атрибутивною

рисою спільного життя людей є та обставина що через описану вище взаємодію і у межах такої взаємодії особини даного виду біологічних організмів мають значення єдності абстрактних ідеальних змістів та форм через які такий зміст об'єктивується.

Однак, як уже зазначалося, соціальне характеризує також і його власна розгалуженість, диференційованість. Іншими словами соціальному притаманна власна якісна специфіка якої поняття «соціальне» за визначенням здійснювати не може тому, що своїм змістом він відображає найзагальніші характеристики цієї якісної визначеності. У даному ж випадку потрібно щоб йшлося про ознаки які розкривають палітру не найзагальніших а, навпаки, особливих, одиничних вимірів соціального, отже конкретну соціальність, її особливі типи та одиничні форми.

Якщо критерієм за яким соціальна взаємодія вирізняється в особливий клас явищ є те, що сторони цієї взаємодії впливають одна на одну континуумами абстрактних ідеальних значень та форм їх об'єктивації, то власну якісну специфіку такої взаємодії і, відповідно спільнот, що утворюються на підґрунті такої взаємодії розкриває конкретний зміст описаних попередньо континуумів, абстрактних ідеальних значень та форм в яких він об'єктивується. У межах такого методологічного підходу соціальне – це специфічна якісна визначеність що існує у межах і через особливу взаємодію людей. Така взаємодія має загальний для людей характер. Тобто до класу соціальних явищ, у межах такого підходу, відноситься етичне, естетичне, політичне, економічне, етнічне тощо. Оскільки, як було заявлено попередньо соціальне характеризує власна якісна специфіка то тепер слід назвати ознаки за якими вирізняється соціальне у вузькому значенні цього терміна.

Попередньо, було описано як унікальна взаємодія якою є комунікації форм що символізують абстрактні ідеальні значення утворює специфічну єдність людей. В онтологічній площині описану специфічну взаємодію реалізують люди. Без них така взаємодія стає неможливою, водночас в гносеологічному ракурсі таку взаємодію можна розглядати відмежовано від людей через яких вона реалізується. За такого підходу йдеться уже не про взаємини індивідів, а про взаємодії, взаємозв'язки, взаємозалежності континуумів абстрактних ідеальних значень та форм через які вони об'єктивуються. Досліджується не локальна єдність біологічних організмів виду *homo sapiens*, а єдність абстрактних ідеальних значень і форм що такі значення символізують. З такої методологічної позиції соціальною буде будь-яка взаємодія що відбувається шляхом комунікування об'єктивованих форм абстрактних ідеальних значень.

Описане тлумачення універсальних вимірів соціального стає підґрунтям для пошуку характеристик які розкривають його власну якісну специфіку. Цілком виправдано буде стверджувати, якщо родові характеристики соціального закорінені у трансляції континуумів абстрактного ідеального змісту та форм об'єктивації цього змісту то, його

власна якісна специфіка розкривається у тому конкретному змісті, смислах, значеннях, інформації яка об'єктивується через ці форми. Тут важливо підкреслити, ця взаємодія є соціальною тому що відбувається шляхом комунікування континуумів абстрактних ідеальних значень і форм їх об'єктивації. Водночас наповнення форм конкретним абстрактним ідеальним змістом розрізняє комуніковані континууми. Тобто, зміст є своєрідним критерієм розмежування по-перше, самих континуумів. Наприклад, повага, шана, щирість можуть комунікуватися через одні і ті ж форми об'єктивації що й неповага, зверхність, презирство тощо. Однак смисл що об'єктивується в одних і тих самих формах особливим чином їх розрізняє. Ми чітко і однозначно розуміємо коли, наприклад, за допомогою жестів нам транслують значення поваги, а, коли, навпаки, зневаги. Залежно від змісту форму виявлення поваги ми відрізняємо від форми через яку виявляється зневага. Ці форми ми розрізняємо не за їх власними вимірами, характеристиками, а за тим смислом, значеннями які через них доносяться до органів чуття іншого учасника такого типу взаємодії.

Водночас, конкретний зміст що об'єктивується у тих чи тих формах розрізняє не тільки континууми форми та змісту що через таку форму розкривається для його «зчитування» свідомістю іншого учасника соціальної взаємодії, але й цілісність, згуртованість, єдність тих, хто таким чином взаємодіє. Наприклад, значення дружби надає взаємодії сторін що ці смисли комунікують зовсім іншої єдності ніж це була б єдність тих, хто комунікує значення конкуренції.

Таким чином, доведено – власна якісна специфіка соціального виявляється не тільки через значення статусів соціальних суб'єктів, або іншими словами місця, яке вони посідають у вертикальній упорядкованості соціального простору. Зведення власної якісної специфіки соціального тільки до статусної взаємодії є невиправданим спрощенням, редукцією характеристик соціальної реальності, збідненням безконечної множини її форм і рівнів. Значення статусів є тільки невеликою частиною із незліченної кількості тих абстрактних ідеальних значень що їх суб'єкти соціальної взаємодії комунікують один одному.

Запропонована тут стратегія розкриття власної якісної специфіки соціального забезпечує повніше, глибинніше, сутнісніше розрізнення безконечної множини специфічних єдностей, згуртованостей, цілісностей сторін соціальної взаємодії які комунікують один одному абстрактні ідеальні значення того чи того конкретного змісту. Такі єдності стійко відтворюючись, повторюючись набувають значення певної конкретики соціального, або іншими словами вони є типами соціальності. Відокремлювані на підґрунті конкретного змісту абстрактних ідеальних значень типи соціальності роблять можливим відображення усієї палітри тих специфічних єдностей що мають місце між громадянами держави Україна.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; Під заг. Ред. В. І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736с.
2. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; Під заг. Ред. В. І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736с.
3. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; Під заг. Ред. В. І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736с.
4. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; Під заг. Ред. В. І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736с.
5. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; Під заг. Ред. В. І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736с.
6. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соколова: Пер с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
7. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соколова: Пер с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
8. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соколова: Пер с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
9. Філософський словник. За редакцією В. І. Шинкарука. К.: Гол. Ред. УРЕ. 1973. – 600 с.
10. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соколова: Пер с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

**Бондар С.С., к. політ. н, доц.
УДПУ імені Павла Тичини**

СОЦІАЛЬНО – ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ ТА ДЕТЕРМІНАНТИ ЗДІЙСНЕННЯ ТВОРЧОСТІ В ФОРМІ ПРАКТИЧНОЇ ВСЕЗАГАЛЬНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ КМА)

Актуальність звернення до спадщини філософів Києво – Могилянської академії обумовлена не лише необхідністю відтворення цілісної картини розвитку вітчизняної філософії, а й осмислення попереднього досвіду і здобутків, вивчення традицій вітчизняного філософування.

Вивчаючи і переосмислюючи філософські процеси, які бурхливо розгортались у Києво – Могилянській академії 16 – 18 століття слід звернути увагу на колосальні поклади незапотребованих продуктивних і

гостроактуальних для сьогодення ідей, а основне – для подальшої філософської розробки проблеми творчості.

Отже, будемо намагатися дати сутнісну характеристику як самого феномена творчості, так і визначення його місця в історії української культури.

Генетичний зв'язок, в якому перебувають філософія та освіта, сприяє виникненню і набуттю значущості формам і способам буття в культурі. Позначаючись у найрізноманітніших жанрах філософської творчості, освітній компонент відіграє суттєве значення, тому що відбувається становлення й розвиток філософії в межах будь-якої культури в сукупності з формуванням аксиологічного простору. Освітній компонент, відображаючись у найрізноманітніших жанрах філософської творчості, формує аксиологічний простір на засадах котрого відбувається становлення й розвиток філософії в межах будь-якої культури.

Києво – Могилянська академія, як нам відомо, не відразу набула офіційного статусу вищого навчального закладу, а тому викладання та поглиблене вивчення філософії та богослов'я поступово ставало необхідною складовою освіти 17 – 18 століття. У Київській братській школі не існувало окремих класів з даних дисциплін, а у Лаврській школі П. Могили навчання філософії набирало форми вивчення вибраних філософських уривків, які були перекладені слов'янською мовою. /Голубев С. Т. История Киевской Духовной академии. Период до – могилянский. – К.: Университет. Тип., 1886. – Вып. 1. – с. 204/ За обсягом та рівнем викладання навчальних предметів Київський колегіум відповідав сучасним західноєвропейським академіям (зокрема Краківській, Празькій та ін.). Зазначимо, що королівський привілей від 18. 03. 1635 р. обмежував викладання філософії логікою, тому навчання вищим наукам – філософії та теології спочатку відбувалося з перемінним успіхом.

Курс філософії мав назву „Повний курс філософії у школах” і був викладений Й. Кононовичем-Горбацьким (1636 – 1642 рр.) та І. Гізелем (1645 – 1647 рр.).

Весь філософський курс з 17 ст. до першої половини 18 ст. за своїм змістом поділявся на три частини – логіку (мислену філософію), фізику (природну філософію), метафізику (божественну філософію).

Логіка мала два розділи – діалектику, призначення якої полягало у розгляді трьох розумових дій (поняття, судження, умовиводи), та логіку диспутів. Діалектика тлумачила закони розуму в усіх виявах його діяльності. У філософській системі Київської академії діалектику ще не було відокремлено від логіки, її розглядали, з точки зору Арістотеля, як допоміжний засіб пізнання в результаті вмілого ведення диспуту. /Вишневський Д. Киевская академия в первой половине 18 столетия. /Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время/. – К.: Тип. И. И. Горбунова, 1903. – С. 71, 371 с./ Викладання

діалектики в Київській братській школі було спрямовано на навчання і формування вміння вести дискусії та полемічні бої, особливо з представниками іншого віросповідання, оволодіння найдійовішими прийомами заперечення.

Найбільшою за своїм змістом була друга частина – фізика, тому що наслідуючи переважно 8 книг про природу, вона обіймала філософські поняття – властивості видимих речей, вчення про душу взагалі та про душу розумну.

Третя частина – метафізика, розглядаючи питання „божественних істот” і співвідношення скінченності та нескінченності, посідала невелике за обсягом місце. (Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в 16 – 17 століттях. – К.: Рад. Школа, 1958. – 211 с., С. 137).

Після остаточного введення до курсу наук, які викладалися в Академії наприкінці 17 – початку 18 ст., богослов'я (теології), відчутно змінюється остання частина філософії – метафізика, яка вже не торкається теологічних питань. Проте друга її частина (фізика) поступово збільшується, до неї вводяться нові розділи – рух, метеори, космологія, уранологія, астрономія, психологія, тощо. /Литвинов В. Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України. – К.: Наукова думка, 1984. – 150 с. С.23/

Розглядаючи зміст філософського курсу, визначимо певні напрямки наукової направленості: у 17 ст. – на початку 18 ст. пануюче місце займало вчення Арістотеля. Враховуючи високий рівень володіння вчителями Київської братської школи даним вченням, можна зробити висновок: на початку 17 століття передові вчені колеги (Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель) знайомлять студентів з філософією античного світу, з боротьбою головних напрямків середньовічної філософії.

Підтверджують наші судження, написані М. З. Линчевським про лекції І. Кроковського, такі слова :”...в них знаходилась така маса філософських даних, стільки вченості, що на них можна дивитися як на збірник, складений трудами багатьох вчених.” /Демков М. И. История русской педагогики в 2-х частях. – М., 1899 г., С. 167/.

Поділяє дану точку зору Д. Чижевський: „У православній школі не було тих імпульсів, як по католицьких, дотримуватися Арістотеля в цілому і в деталях. Арістотеля мабуть інколи доповнювали „новаторами”, представниками нових течій, яких добре знали і згадували, іноді полемізуючи з ними.” /Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Вид-во „Орії” при УКСП „Кобза”, 1992. – 230 с., С. 30/.

Українські мислителі проявляють велику зацікавленість до філософії „нового часу”, а відтак, ідеї передових західноєвропейських учених сприймаються критично, творчо. /Хижняк З. І. КМА. Серія 1. „Час і суспільство”. – К.: Т-во „Знання”, 1991. – 78 с., С.27 /.

Однією з найважливіших функцій академічної філософії являється функція людинотворча, виховання культури мислення, а не лише виклад

певної сукупності знань. З даного питання чітко і влучно висловився Кант: „Юнак, що закінчив школу, звик навчатися. Він думає, що буде навчатися філософії, але це неможливо, бо тепер він має вчитися філософувати”. /Кант И. Уведомление о расписании на зимнее полугодие 1765/66 г. // Кант И. Сочинения: в 6 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1964. – С. 277 – 289., С 281/.

Навіть, гіркий досвід сьогодення вказує на не вірне розуміння терміну „філософувати”, адже вчити філософувати – не означає потурати „скоростиглій балакливості юних мислителів, що відрізняється більшою сліпотою, ніж усяка інша зарозумілість, і є більш невиліковною, ніж невігластво”. /Кант И. Уведомление о расписании на зимнее полугодие 1765/66 г. // Кант И. Сочинения: в 6 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1964. – С. 277 – 289. С. 279/. Зрозуміло, що сам викладач філософії „не думками ... повинен навчати, а думати; слухача треба не вести за руку, а ним керувати, якщо бажають, аби у наступному він був здатен іти самостійно.” /Кант. М.; Мысль, 1964. – Т. 2., С.280/. Надаючи знанню силу переконання, спрямовуються зусилля на розвиток мислення, виховується здатність критичного мислення, координується спосіб орієнтації у світі, тому невмолимо і чітко впливає інтегративний висновок Канта про діяльну, перетворюючу – творчу сутність людини.

В академічній філософії, людинотворча функція знаходить свій найвищий вираз в ідеї Києво – Могилянської академії, яка в свою чергу являє собою цілісну інтелектуальну і духовну спільноту. Філософські процеси, розгортаючись насамперед в освітніх установах, обумовили становлення академічної філософії, вимагаючи відповідного освітнього середовища та розвитку і функціонування в ньому професійного філософування.

На протязі століть, використовувалась західноєвропейська філософська традиція пошуків ядра раціонального авторитету в вирішенні проблем теоретичних протиріч. Однак така тенденція стала суперечити відкриттям історії і антропології XVII і XVIII ст.ст., розкривши весь спектр людського багатоманіття. Такого роду відкриття були сильним аргументом на користь культурної мінливості, що в свою чергу розкрило різноманіття „форм життя” людини. Поступово уявлення про єдину статичну природу людського розуму, який діє відповідно до незмінних універсальних принципів, ставляться під сумнів. Спостерігається тенденція локального (соціокультурного) вибору завдяки взаємодії „форм життя”, ментальності, раціональності.

Доволі не проста доля академічної філософії склалася на теренах України, як влучно сказав сучасний дослідник, що „філософія – це доля, її не вибирають як шкарпетки – в колір взуття.” /Ермичев А. А. К достоинствам взгляда «со стороны» // Вопросы философии. – 1995. – № 2. – С. 76 – 80. С. 79/.

Дух борця, дух вільного народу, неосягненна віра в добру долю України відчутна не лише в боротьбі, цей подих та впевненість, разом з впертістю (в хорошому розумінні даного слова), відчутен в наукових працях киево-могилянських професорів з часів Феофана Прокоповича. „У вік Просвітництва культура, настояна на традиціях Києво – Могилянської академії, орієнтована на західні цінності і водночас не віддільна від православної образності, біблійного символізму мислить релігійними категоріями. Але вона мислить вільно.” / Попович М. В. Нарис історії культури України. – К.: АртЕК, 1999. – 728 с., С. 289/.

Під впливом існуючої соціально-політичної ситуації, яка визначалась визвольною боротьбою українців за національно-культурне і державне відродження на кінець 16 ст. – початку 17 ст., виникає нове бачення національної школи, а як результат – зміни в соціально-економічній структурі суспільства, і в системі його світогляду. Дані зміни, в свою чергу істотно позначились як на структурі так і на змісті академічних курсів філософії, а також окремих її розділів. Провідну роль тут відіграло утвердження примату наукового знання, тому на першому плані з'являється натурфілософія, одночасно відбувається процес гносеологізації логіки.

Характеризуючи розвиток філософії в Києво-Могилянській в першій половині XVIII століття слід відзначити зростання уваги до проблем гносеології, до раціоналістичної та емпіричної методології, а тому розробляються співзвучні ідеям Нового часу теорії держави і людини. Філософи починають використовувати в своїх наукових розвідках твори сучасних (для даного періоду) представників європейської думки.

Філософія починає розумітися як наука, заснована на істинно вірогідному пізнанні, що здійснюється за допомогою єдиного методу, у підґрунтя якого покладено принцип очевидності, що виявляє свою співзвучність з філософією Р. Декарта.

Таке розуміння філософії, акцентуація уваги на проблему „людина і Всесвіт”, що, як вже зазначалось, були притаманні філософській думці доби бароко, зумовлює значне місце, яке посідає в системі поглядів киево-могилянців натурфілософська проблематика. /Історія філософії на Україні: У трьох томах. АН УРСР. Ред.кол. В.І. Шинкарук (гол. ред.) та ін., К.-Наукова думка. – 1987. – т.1 – Філософія доби феодалізму/В.М. Нічик, В. С. Горський, М.В. Попович та ін.; Ред.кол.: В.М. Нічик (відп. ред.) та ін. – 399с./.

Якщо раніше погляд людини спрямовувався до Бога крізь природу, то тепер природа, Всесвіт дедалі більше набувають самодостатнього значення.

Про відмову від позицій традиційного теологічного світогляду, про формування відмінної від середньовічної культури мислення свідчило широке звертання київських професорів не лише до традиційних християнських джерел. Значно зростає їх інтерес до творів античних

авторів. Це було дуже важливо для формування філософської культури країни, яка не мала раніше широкого і систематичного зв'язку з античним спадком, а також вводило в культуру ідеї, елементи, тенденції, властиві періоду Відродження. З великих мислителів середньовіччя найбільш відомим в академії був Арістотель. / Ничик В.М. Основные направления философской мысли в Киево-Могилянской академии. Автореферат дис. ... доктора философских наук (09.00.03.) АН УССР. Ин-т философии.- К.- 1978.-47с. /. Однак його сприйняття йшло не через пануючу в пізньому середньовіччі томістську інтерпретацію. В ряді істотних моментів, особливо в розумінні матерії, вони були ближчі до аверроїстського пояснення спадщини Стагіріта, хоча й не приймали повністю, бо ґрунтувались на безпосередньому вивченні праць Арістотеля.

Більшість професорів, спираючись в своїх роздумах на твори Арістотеля, такі як „Категорії” , „Топіка” , „Метафізика”, „Про з'ясування”, перша і друга „Аналітики”., намагались побудувати власні філософські конструкції і нерідко відносились до тверджень філософа достатньо критично. /Литвинов В.Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України.- К.: Наукова думка. – 1984. – 151с./.. Саме з переосмисленням арістотелізму і його історичного розвитку пов'язано в Академії формування деїстичних традицій.

Теорія ідей, теорія пізнання як згадування, створені Платоном були піддані гострій критиці її професорами. Але одночасно в їх курсах містились елементи неоплатонізму, пов'язані з іменами Аммонія Саккаса, Плотіна, Порфірія, Прокла, Сіріана, Едесея, особливо Августина, а також з ареопагітиками і герметичним зведенням, що вели до пантеїзму.

Київським вченим були відомі і імена багатьох мислителів Відродження – Марсіліо Фічіно, Джованні Піко делла Мірандола, Георгія Геміста Плетона та інших, що тяжіли до неоплатонізму. /Всемирная энц. 2001/. Творчість цих мислителів своїм критичним вістрям спрямовувалась проти схоластизованого арістотелізму і авторитарного способу мислення взагалі. Значною популярністю користувалось вчення стоїків, особливо їх концепція про двухнатурність сутнього, відома на Русі з давніх часів.

До етико-політичних творів стоїків звертались майже всі професори Академії, особливо авторитетним для них був Юст Ліпсій, з ім'ям якого пов'язаний неостойцизм пізнього Відродження і Реформації. /Кашуба М.В. Этика в Киево-Могилянской академии. Автореферат дис. ... доктора философских наук.(09.00.03.) АН СССР. Ин-т общесвенных наук. – К. – 1990. – 29с./..

До вчення Епікура ставлення було досить критичне, хоча поряд з цим робляться спроби реабілітації (зокрема М. Козачинським) його етичного вчення. /Рогович М.Д. Мировоззрение М.Козачинского и его место в истории отечественной философской мысли первой половины XVIII в.

Автореферат дис. ... кандидата философских наук. (09.00.03.) АН УССР. Ин-т философии. – Киев. – 1978- 25с./.

В лекційних курсах згадується ряд імен відомих мислителів і вчених періоду Відродження, які так чи інакше вплинули на зміст викладених філософських вчень. Серед них Еразм Роттердамський, Рудольф Агрікола, Юст Ліпсій, Джакомо Забарелла, Джироламо Кардано, П'єтро Помпонаці, Джуліо Скалігеро, Людовік Вівес, Лоренцо Валла, нарешті Микола Копернік, Галілео Галілей та інші.

Провідну роль в знайомстві київських професорів з творами діячів Відродження зіграла культура німецьких і польських гуманістів. Насиченість творів і лекційних курсів київських професорів сотнями імен античних і ренесансних авторів було проявом інтенсивного процесу засвоєння світової філософської культури необхідного при формулюванні соціально-філософських завдань їх часу. /Філософія Відродження на Україні. / М.В. Кашуба, І.В. Паславський, І.С.Захара та ін. ; АН УРСР. Ін-т суспільних наук.- К.- Наукова думка. – 1990. – 336с./.

Філософи Академії шукали підтвердження своїх поглядів у вчених – природознавців, зокрема медиків – Галена, Гіппократа, Аверроеса та інших. Їх думка в ході наукових пошуків все впевненіше рухалась шляхом логіки і, якщо Гізель і Поповський лише згадують систему Коперніка як вчення, що протистоїть церковним догматам, то вчені початку XVIII ст. Ф. Прокопович, Т. Кролик, Г. Бужинський, а потім Г. Кониський, М. Козачинський вже повністю визнають її положення, роз'яснюючи студентам як і теорії Птолемея, Галілея, Браге, Декарта.

Створюючи богословську систему мислителі Києво-Могилянської академії використовували досвід таких західних філософів як Августин, Пеласгій, Дуне Скотт, Фома Аквінський. А оскільки томізм був основою католицизму, проти якого було спрямоване православне богослов'я, київські богослови віддавали перевагу східним філософам Григорію Ніанзену, Іоанну Златоусту, Василю Великому, Іоанну Дамаскіну, а також візантійцям Леву Математику, Михайлу Пселу та іншим праці яких містили ідеї, близькі до єретизму і Реформації. Природно, що це не могло не відбитись на академічних курсах. /Азархин В.А. Философско-мировоззренческое значение гелиоцентричного учения Н.Коперника и его влияние на формирование материалистической традиции в философской мысли России и Украины (конец ХУП-начало XVIII веков). Автореферат дис. ... кандидата философских наук. (09.00.03.) АН УССР.Ин-т философии. – Киев. – 1977. – 25с./.

Як правило богослов'я викладали ті ж професори, які раніше читали курси поетики, риторики, філософії.

Великий внесок в розвиток філософської думки першої половини ХУІІІ ст. зробив видатний український вчений і суспільний діяч, письменник Ф. Прокопович (1677-1736). В 1705-1716 рр. він викладає в Києво-Могилянській академії поетику, риторику, філософію, богослів'я, а

з 1711р. займає посаду її ректора. Саме Прокопович вперше почав пропагувати в цьому вищому навчальному закладі філософські теорії Декарта, Локка, Бекона, пояснював систему Коперніка і вчення Галілея, якого порівнював з риссю, що „добре бачить” на протилежність папі римському – „жорстокому тирану” і „сліпому кроту”. /Феофан Прокопович. Філософські твори / Київ: „Наукова думка”, 1979 р. – 503 с./.

Вивчення філософського курсу Ф. Прокоповича, його праць, документів дає можливість зробити висновок про те, що в них знайшов своє відображення процес зміни формацій: розпад феодального ладу і зародження феодального. Перехідний характер епохи визначив певний синкретизм філософських поглядів мислителя який проявився двояко.

Всупереч намаганням середньовічних теологів звеличити небесне, принизивши земне, людське, гріхове, Прокопович, як і гуманісти Відродження, ставить людину вище від небес. Говорячи про зірки й комети, він зауважує, що людський розум сягав і вище. [Ничик В. М. Феофан Прокопович. – М.: Мысль, 1977. – 192 с.]. Мислитель розглядав людину як мікрокосм, що є скороченим відтворенням макрокосму, і вважав, що вона прекрасна не тільки своїм духовним єством, а й тілесним. Ці погляди відбилися і в етичному вченні Прокоповича, зокрема в розумінні ним щастя, добра і зла. Щастя людини він вбачає вже не стільки в досягненні потойбічного царства божого, скільки в цілком земних речах і обставинах. "Оскільки складається людина з душі й тіла, то, щоб бути щасливою, треба їй обидва мати в доброму стані. А тому, по-перше, повинна вона бути й розумом чудовою, й волею бездоганною, й здоров'ям обдарованою тілесним, під іменем якого розміщення й красу розуміти потрібно". [Прокопович Феофан. Філософські твори в 3-х томах. Київ: Наукова думка, 1979 р. – 511 с.].

Прокопович вказує, що досягнення щастя пов'язане з задоволенням життєвих потреб людини. Проблема потреб та засобів їх задоволення перебуває в центрі його етичного вчення . Блага він поділяє на зовнішні і внутрішні. "Зовнішнє благо людське полягає, – пише він, – в цілковитому достатку того, що для життя є потрібним і приємним. [Феофан Прокопович. Філософські твори. Т. 1. Київ: "Наукова думка", 1980 р. – 550 с.].

Таким чином, Прокопович доводить поняття віри до її останньої межі, за цією межею починається царство розуму, яке виключає віру. Але сам Прокопович ще не усвідомлює, що, відкидаючи не істинну віру, потребуючи від неї раціонального доведення, він по суті підриває основи будь-якої віри.

В даному випадку його теологічне вчення було лише однієї із сходинок переходу до вільного мислення і безвір'я.

Складність вирішення питання про відношення Прокоповича до знання і віри обумовлена ще й тим, що сам він був великим російським теологом.

Вплив нової філософії і досягнень науки на розвиток філософської думки на Україні так і специфіку цього розвитку дозволяє розкрити дослідження світогляду послідовників теоретико-філософської спадщини Феофана Прокоповича, зокрема Григорія Осиповича Кониського (чернече ім'я Георгій). Як один з найздібніших випускників (1728 – 43 рр.) Києво – Могилянської академії, після закінчення навчання поповнив викладацький склад. /Києво–Могилянська академія. Енциклопедичне видання. Видавничий дім „КМ Академія”. – К. – 2001 р. – С. 274/. Викладав такі курси філософії: один в 1745 – 46 навч. р. викладав курс поетики „Praecepta de arte poetica ex autoribus, qui geminem poeseos rationem attigerunt, summam cum pernecessariis observationibus collecta ad usum studiosae juventuti in alma et orthodoxa Academia Mohylo-Zaborowsciana tradita nec non explicate anno 1746” („Правила поетичного мистецтва, почерпнуті з авторів, які вивчають сутність поезії, коротко, з найнеобхіднішими спостереженнями, зібрані і на користь студентської молоді викладені й витлумачені у благодатній і православній Могило-Заборовській академії 1746 року.) Саме в цьому курсі Г. Кониський наслідував теорію поезії Ф. Прокоповича, ввів розділ про український вірш. А також про форми літературних творів, обстоював силабо-тонічну систему віршування та ін. художні особливості.

Характеристика поглядів Прокоповича на просвітництво була б неповною, якби ми не звернулися до розгляду його уявлень про відношення просвітництва і науки до їх антиподу – невігластва, забобон, віри, обскурантизму, а також до соціальних сил, які стоять за тим та іншим. Перш за все, говорячи про погляди Прокоповича на співвідношення знання та віри, слід відмітити, що, підтверджуючи знання, він ще зовсім не виключає віру. Феофан не був атеїстом, хоча його сучасники-церковники і вважали його таким. Він не був ворогом віри взагалі і не прагнув до її викорінення. Феофан виступав лиш проти такої віри, яка базується на забобонах, невігластві, непереверених думках, висловах авторитетів. Заперечуючи подібну віру, він відстоював істинну віру, потребує вірити духом і істиною. Відношення до цієї віри було у нього двоїстим. Перш за все він виводив віру за межі позитивного знання – філософії, фізики, історії і т.д., протиставляв йому і робив об'єктом спеціальної науки – теології. "Людська віра, – говорив Прокопович, – не може існувати разом із знанням. Там, де вже набуті знання, людська віра не має місця". [Прокопович Феофан. Філософські твори в 3-х томах. Київ: Наукова думка, 1979 р. – С. 46]

З іншого боку він настільки раціоналізував віру, вимагаючи, щоб вона задовольняла тим критеріям, яким відповідають знання. На відміну від

традиційного, православного розуміння віри, в якому завжди мала перевагу орієнтація на ірраціональне відчуття, Прокопович вводить поняття розуму в саме визначення віри і робить його в ньому основним. “Вера вообще, – пише він, – есть егда, что человек или единым умом держит яко истинно, й умом держит яко истинно, й сердцем на то же возлагается, си есть крепко уповаает”. [Феофан Прокопович. Філософські твори. Т. 1., Київ: ”Наукова думка”, 1980 р. – С. 20].

Зрозуміло, що при прийнятті такого визначення віри до неї може бути віднесено тільки те, що проходить через розум, що може бути доведено і обґрунтовано.

Суспільна думка вже на зорі XVIII ст. зіткнулась з небаченим раніше глибоким проникненням в Україну природничо-наукових уявлень і згодом опинилась віч-на-віч з ідеологією раннього Просвітництва, яка почала формуватись. Поступово змінюється основний напрям людського мислення, який досі визначався співвідношенням внутрішнього світу людини з трансцендентними критеріями.

Орієнтація на повне нехтування навколишнього природного світу, що зіставляла духовне життя людини з перетвореними в еталон абстрактами духовної діяльності, який не допускав ні змін, ні появи нового, не витримує конкуренції з бурхливим розвитком тогочасної суспільної практики. Наука стає цілком новим знаряддям орієнтації, що полягає у вивченні природи Всесвіту і зіставленні людини з нею, а не з трансцендентними сутностями. /Нарис історії філософії на Україні. Ред. кол. Д. Х. Острянин (гол.) та ін. – К. – Наукова думка. – 1966. – 656 с. /.

Прогресивні гуманістичні ідеї філософії Відродження щодо буття людини, смислу її життя, місця в навколишньому світі зумовлювали широку постановку в тогочасній філософії і гносеологічній проблематики.

У філософських курсах, що читались в Києво-Могилянській академії в першій половині XVIII ст., зокрема в курсах логіки та психології, ставилось чимало питань теоретико-пізнавального характеру, як, наприклад, питання, що стосувались характеристики пізнавальних здатностей людини: відчуття, сприймання, пам'яті, уявлення, мови мислення а також самого процесу пізнання, його складностей, особливостей. Аналіз філософських курсів цього періоду підтверджує наявність у них тенденцій розмежування філософії і теології, орієнтації філософії на пізнання світу, природи такими якими вони існують об'єктивно. /Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – К. – Наукова думка. – 1982. – 347с./.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Микитась В. Л. Давньоукраїнські студенти і професори. – К.: Абрис, 1994. – 288 с.
2. Митюров Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI-XVII вв. – К.: Радянська школа, 1968.- 211 с.
3. Мухин Н. Ф. Киево-Братский училищный монастырь: Ист. Очерк.- К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893.- 407 с.
4. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст.. –К.: Основи, 1998.- 578 с.
5. Прожогін М. В. Коли і звідки “пішла” Київська академія // Трибуна.- 1992.- №2.- С. 30-31.
6. Привилей Владислава IV православным, от 18 марта 1635 года // Петров Н. И. Киевская Академия во второй половине XVII века. Приложения.- К.: Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895.- С. 127-129.
7. Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. –171 с.
8. Петров Н. И. Киевская академия в царствование имп. Екатерины II (1762-1796).-К.: Тип. И. И. Горбунова, 1906.- 121 с.
9. 26 октября 1784 г. Распоряжение Киевского митрополита С. Миславского о российском языке исправного правописания и в чтении выговора // Акты и документы. – Отд. II.-Т.V.- К.: Тип. И. И. Чоколова, 1908. – С. 81-82.
10. Рукописи с которыми напечатаны «Акты и документы ...», относящиеся к КМА (Т. 1), 1796-1803.
11. Сенченко Н. И., Тер-Григорян-Демьянюк Н. З. Киево-Могилянская академия. История Киево-Братской школы. – К.: Фирма “Серж”, 1998.- 176 с.
12. Стратий Я., Литвинов В.Д.,Андрушко В.А.Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии.- К.:Наук.думка,1982.-С.42
13. Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в.: Збірник АН України; Зб. Історично-філологічного відділу. – Т. XX.-К.: Друк. УАН, 1924. –433 с.
14. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. Суспільно-політичні й ідеологічні передумови виникнення вищої освіти на Україні // Тов-во “Знання” України. – Серія 1: Час і суспільство. – №3.- К.: Знання, 1991. – 230 с.
15. Харлампович К. В. Западнорусские церковные братства и их просветительская деятельность в конце XVI – начале XVII в.: Речь перед защитой диссертации «Западнорусские православные школы ...», 10 января, 1896 г. – Б. м., Б.г.- 19 с.
16. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. – К.: Вид-во Київ. Ун-ту, 1970. –173 с.

**Карасевич А.О., к. філос. н., проф.,
декан історичного факультету
УДПУ імені Павла Тичини,
Заслужений працівник освіти України
Карасевич О.О., викладач,
завідувач лабораторією «Відродження нації»
декан історичного факультету
УДПУ імені Павла Тичини**

АПОСТОЛ СОЦІАЛЬНОЇ «ВІДЛИГИ» У СРСР: ЖИТТЯ ТА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Хрущов Микита Сергійович – радянський державний діяч українського походження, перший секретар ЦК КПРС (1953–1964 рр.), Голова Ради Міністрів СРСР (1958–1964 рр.), Герой Радянського Союзу (1964 р.), тричі Герой Соціалістичної Праці (1954, 1957, 1961 рр.), генерал-лейтенант (1943 р.).

Період правління Хрущова часто називають «відлигою»: були випущені на свободу багато політичних в'язнів, а у порівнянні з періодом правління Йосипа Сталіна активність репресій значно знизилася. Зменшився вплив ідеологічної цензури. Радянський Союз досягнув значних успіхів у підкоренні космосу. Було розгорнуто активне житлове будівництво. Разом з тим з ім'ям Хрущова пов'язані і організація найжорсткішої у післявоєнний період антирелігійної кампанії, і розстріл робітників у Новочеркаську, і судові процеси з винесенням смертних вироків проти валютників і цеховиків, яких радянська пропаганда називала «розкрадачами соціалістичної власності», і прийняття помилкових рішень у сільському господарстві (зокрема, прорахунки при освоєнні цілини) та зовнішній політиці, жорстоке придушення Угорського повстання 1956 р. і цькування Бориса Пастернака, пресування діяльності художників-авангардистів. У період його правління посилювався напруження у стосунках між СРСР і США (так звана холодна війна). Політика ЦК КПРС під його керівництвом з десталінізації призвела до розриву з комуністичними режимами Мао Цзедуна у Китаї і Енвера Ходжі в Албанії.

Він народився у селі Калинівка Курської губернії (тепер Курська область) на українських етнічних землях у селянській родині. Його батько Сергій Никанорович та дід Никанор Сергійович були селяни. Будучи підлітком, Микита працював підпаском – пас вівці, телята.

У 1908 р., у 14 років, його сім'я переїхала на Успенський рудник, недалеко від Юзівки – робітничого селища з населенням 40 тисяч людей, однією лікарнею та десятками винних та пивних лавок. Микита знову найнявся пасти корови, чистив казани на шахтах. Потім його взято учнем слюсаря, він допомагав ремонтувати шахтарське обладнання.

У 1918 р. вступив до Комуністичної партії та з початку 1920 р. став

низовим партійним працівником, з 1926 р. – секретарем Петрово-Мар'їнського районного комітету КП(б)У. Його кар'єра як визначного партійного керівника починається з 1929 р., коли він навчався в Московській Промисловій Академії в одній групі з дружиною Сталіна Надією Алілуєвою і, завдяки персональній характеристиці, що вона дала, здобув довіру Сталіна, якою користувався до смерті останнього.

З 1938 – 1949 рр. (крім березня – грудня 1947 р., коли першим секретарем був Л. Каганович) Хрущов очолював КП(б)У як перший секретар Компартії України, а у другій половині 1949 р. повернувся до Москви, де був секретарем ЦК ВКП(б) і першим секретарем Московського обласного комітету партії. По смерті Сталіна Хрущов став першим секретарем ЦК КПРС, а з березня 1958 р. зосередив у своїх руках партійне й державне керівництво, ставши головою Ради міністрів СРСР. У жовтні 1964 р внаслідок внутрішнього заколоту у Політбюро ЦК КПРС Хрущова позбавлено всіх посад і усунено від державного й партійного керівництва.

За життя Сталіна Хрущов був вірним виконавцем його доручень, чим і заслужив довіру могутнього протектора. Сталінську політику, будучи першим секретарем ЦК КП(б)У, Хрущов неухильно здійснював і в Україні. На цей період його діяльності в Україні припадають: подолання важких наслідків останнього року ежовщини, окупація, а потім приєднання до УРСР Галичини й Волині (1939 р.) та Буковини (1940 р.), наступний, особливо на початку війни, кривавий терор на західно-українських землях, організація радянського підпільно-партизанського руху під час Другої світової війни, голод 1946–1947 рр. і післявоєнне посилення боротьби з українським повстанським рухом.

Більшовики вдавалися до жорстокості там, де вони бачили, що їх насильству і пануванню чинили опір. Від свого персоналу у регіонах Сталін очікував жорстких і рішучих дій. І вони виправдали його сподівання. Під час голоду 1946–1947 рр., який, ймовірно, двом мільйонам людей коштував життя, було засуджено 12 000 голів колгоспів, а тисячі селян відправлено до концтаборів за кілька колосків хліба, зібраних на полях для власних потреб.

У січні 1948 р. партійний керівник України Микита Хрущов підготував Сталіну пропозицію щодо того, як слід поводитися з непокірністю селян. Невиконання планів збирання врожаю Хрущов звалював на саботаж з боку «паразитичних і кримінальних елементів», на селян, котрі колгоспи «використовували як ширми», щоб під їхнім захистом займатися «спекуляцією» та «крадіжками». Отож, у 1947 р. понад 86 000 селян жодного дня не працювали у колгоспі, а лише на себе. У деяких місцевостях селяни вбивали комуністичних активістів та спалювали їхні хати. Покарання тих селян, що не хотіли працювати у колгоспах, на підставі їхньої відсутності на робочому місці, визнано у минулому недоцільним. Бо у таких випадках суди могли присуджувати селян лише до шести місяців ув'язнення.

Тому Хрущов дійшов висновку повернути у колгоспи право

колективної відповідальності та надати можливість депортувати з сіл «невиправних порушників та паразитичні елементи». Сталін негайно схвалив цю пропозицію, і вже наприкінці лютого 1948 р. Верховна Рада видала закон, який встановлював порядок депортації «антисоціальних елементів» і «паразитів».

Це давало колгоспам право виселяти непокірних селян до Сибіру на термін до восьми років. У травні 1948 р. Хрущов уже рапортував у Москву про перші успіхи: 10 квітня рушили «перші вагони» із засудженими селянами, лише протягом одного місяця з колгоспів Східної України було вислано понад 4000 селян. Селяни з великим задоволенням сприйняли закон, – повідомляв Сталіну Хрущов, – «Дякуємо державі і нашому батькові Сталіну за те, що він для усіх нас, для усіх колгоспників видав цей закон». Мало того, що тиран влаштовував страхіття, так іще йому треба було дякувати за це.

У серпні 1945 р. невгомний партієць наголошував на нагальній потребі привселюдних страт через повішання учасників Українського національно-визвольного руху у містах Західної України.

Очоливши по смерті Сталіна КПРС, а згодом і уряд СРСР, сміливістю господарсько-політичних перебудов Хрущов виявив себе як найяскравіша індивідуальність, єдина серед спадкоємців Сталіна. На XX з'їзді КПРС (лютий 1956 р.) він виступив з доповіддю «Про культ особи та його наслідки», розпочавши цим боротьбу проти культу особи Сталіна. М. Хрущов ужив рішучих заходів до забезпечення країни харчами, розпочавши аграрну реформу: встановлено підвищені, обґрунтованіші, ніж раніше, закупівельні ціни на сільгосппродукцію; щоб розв'язати зернову проблему, ініційовано освоєння цілинних земель (від 1954 р.); більш ніж 120 000 спеціалістів сільського господарства переведено з керівного апарату на роботу до села; розпочато реорганізацію МТС, здійснено продаж техніки колгоспам; списано борги колгоспів минулих років; скасовано податок на особисте господарство; почали призначати пенсії колгоспникам; дозволено видавати паспорти сільським жителям. Здійснено перебудову кермування промисловістю й сільським господарством: утворено раднаргоспи, промислові райони, поділено обкоми КПРС на сільські та міські тощо.

М. Хрущов, мабуть, чи не єдиний радянський лідер, який відкрив завісу, яка ховала справжній стан речей у сільському господарстві. Його чотирьохгодинна емоційна доповідь на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС змалювала достатньо реалістичний аналіз становища радянського села. Щоправда сучасний дослідник В. Литвин вбачає у такій «правдивості» й особистий інтерес Микити Сергійовича, адже під час боротьби за владу всередині кремлівської верхівки СРСР, «чим гіршим виявлявся стан сільського господарства у попередній період, тим виразніше мала виглядати надалі реформаторська діяльність їхнього патрона». Дослідник наводить анекдотичний приклад того, як помічники Хрущова, готуючи йому доповідь, постійно змушували начальника

Центрального статистичного управління СРСР давати їм «справжні» цифри – тобто вимагали від нього того, чого не те, що просто не існувало в дійсності, але не було навіть і повністю в заідеологізованій та фальшованій радянській статистиці.

Аналізуючи статистичні матеріали періоду політичної діяльності М. Хрущова, І. Романюк підтверджує факт чисельних випадків свідомо перекрученого подання інформації. За згоди партійного керівництва різних рівнів результати господарської діяльності подавались здебільшого у завищеному вигляді, замовчуючи об'єктивну дійсність справ у селі. Водночас чисельні прорахунки внаслідок аграрних перетворень майже не відображались у пресі або ж просто повністю замовчувались.

Тобто не всі «хрущовські» перетворення у сільському господарстві були позитивні. Уже нині можна стверджувати, і для цього є всі підстави і незаперечні факти, що завдання розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні за Хрущовського керівництва, визначалися суто із ідеологічно-пропагандистських мотивів і фактично без урахування виробничих можливостей як окремих регіонів так і республіки в цілому.

Суто пропагандистський підхід, у його викристалізованому вигляді, як слушно зауважує дослідник В. Михайлюк, найвиразніше виявився у гаслі вже у найближчі роки правління «догнати і перегнати США у виробництві м'яса і молока на душу населення».

З цього прямо випливає, що вже початково питання забезпечення сільськогосподарського виробництва України матеріальними і людськими ресурсами у період 1953 – 1964 рр. залежало від суб'єктивної волі окремих високопосадовців союзного і республіканського масштабів чи їх угруповань за особисто-владними інтересами. Причому, далеко не всі вони були спеціалістами в аграрній сфері, чи хоча б теоретиками сільськогосподарського виробництва.

Велику роль у аграрних перетвореннях відігравав сам Микита Хрущов. Л. Беренштейн та інші дослідники виділяють як мінімум, 7 масштабних програм, які особисто ініціював цей партійно-радянський керівник СРСР у сфері сільського господарства. Чотири з них були присвячені проблемам організації сільськогосподарського виробництва, дві відображали сутність відносин власності в аграрному секторі та способам використання виробленої продукції і одна – питанням управління сільським господарством і його кадрового забезпечення.

На практиці достатньо примітивні погляди М. Хрущова на економіку вилилися у те, що в організації сільгоспвиробництва найпопулярнішими стали екстенсивні методи із гарячкового розширення фонду експлуатованих земель, – цілинна епопея. Слід спеціально зазначити, що найбільше через перерозподіл капітальних вкладень у сільське господарство у ході цієї кампанії постраждала Україна. Сьогодні є підстави стверджувати, що керівництво СРСР в особі М. Хрущова та його прибічників фактично визнали неспроможність колгоспного ладу вирішити продовольчу проблему у країні інтенсивними методами, і саме

тому пішли екстенсивними шляхами, найодіознішим із яких і була «цілинна кампанія» 1954-1960 рр.

Другою такою кампанією стала кукурудзяна. М. Хрущов, як і його «експерти», вважав, що із значним розширенням посівів цієї культури буде вирішено одразу дві важливі проблеми сільського господарства: поповнення зернових ресурсів й отримання із кукурудзяних стебел добротного силосу. Посіви кукурудзи зростали з року у рік і у 1962 р. вже становили понад 17% усіх посівних площ СРСР, а в Україні цей показник досяг навіть 40%. Однак існуючі на той час сорти кукурудзи не прижилися належним чином, натомість скорочення на користь до 30 і більше відсотків, у різні роки, посівів озимої і ярої пшениці не вирішило, а, навпаки, спричинило чергову зернову кризу. Порівняльна статистика посівних площ головних зернових культур України у 1950-му та 1960-му роках показова: пшениця озима – 5383 та 3691 тис. га, пшениця яра – 1168 та 261 тис. га, жито – 3905 та 1347 тис. га (цікаво, що у дорадянському 1913 році ці показники в Україні були на позначках 3088, 5770 та 4517 тис. га відповідно).

Третьою кампанією, яку виділяють дослідники, стала боротьба за використання для потреб зерновиробництва земель, які до цього залишали під чорний пар і травосіяння. Значення природних лук і пасовищ недооцінювалося. Натомість активно переглядалася (надто на початку 1960-х рр.) структура посівних площ із метою збільшення долі просапних культур, зокрема кукурудзи. У результаті – ерозія земель, скорочення кормової бази тваринництва і захворювання тварин із-за катастрофічної нестачі в раціоні великої рогатої худоби необхідної кількості зеленої маси.

Четверта програма Хрущова в рамках реорганізації сільськогосподарського виробництва була власне надпрограмою, адже різке збільшення в рази тваринницької продукції, задумане з метою наздогнати і перегнати США в обсягах виробництва м'яса і молока «на душу населення», була нереальною. Кормова база не дозволяла збільшити обсяги вирощування молодняка, а забивання дорослих тварин заради обсягів неминуче скорочувало їхнє природне розмноження у наступні роки.

Прагнучи вирішити проблему нестачі належної виробничої бази у багатьох колгоспах (а по суті, у держави), Хрущов узявся за свою п'яту ініціативу у реформуванні сільського господарства. Розпочався процес укрупнення та реорганізації колгоспів, який мав за кінцеву мету створення більшої кількості радгоспів, що на практиці, за слухним спостереженням Л. Беренштейна, просто призвело до вилучення у колгоспів частини власності (землі, майна, коштів) для нових державних господарських структур. Майно, передане радгоспам в Україні, оцінювалося у суму понад 1 млрд. карбованців; натомість скоротилися земельні площі, що закріплювалися за колгоспами у довічне користування.

Хрущов сподівався, що зможе компенсувати втрати колгоспів через продаж їм техніки машинно-тракторних станцій (МТС) – ще одного заходу

у рамках регуляції ним питань державної власності, який було розпочато у 1958 р. Однак, по суті, колгоспи були змушені викуповувати в МТС нерідко не зовсім придатну для експлуатації техніку. Унаслідок такої «реорганізації» лише за 8 місяців колгоспи України заплатили державі понад 4 млрд. карбованців, а примусове перетікання майже 270 тис. спеціалістів із механізації, хімізації та інших технологічних процесів із МТС у колгоспи навряд чи дало позитивний, а скоріш за все принесло негативний результат. Учорашні «емтеесники», стаючи членами сільськогосподарських артілей, ставали фактично прикріплені до них, а відтак – й обмежені у своїх соціальних та юридичних правах. Коефіцієнт корисної дії від таких кадрових перестановок виявився низьким: спеціалісти колишніх МТС були мало вмотивовані у результатах своєї праці і багато хто шукав порятунку через втечу до міста під будь-яким приводом.

Таким чином, колгоспи втратили тричі: перший раз, виклавши чималі кошти за застарілу техніку, другий раз, отримавши у своє підпорядкування по суті некерованих спеціалістів з експлуатації техніки (не варто забувати, що початково МТС задумувалися наприкінці 1920-х рр. в значній мірі як ідеологічні організації із метою комуністичного впливу пролетаріату на селян, що на практиці вивищувало пролетарів над селянством; реформа ж 1958 р. фактично зруйнувала цю соціальну нерівність, урізавши до того ж, матеріальне забезпечення колишніх «емтеесників»). Третій раз колгоспи Української РСР втратили від ліквідації МТС тоді, коли вже з нового року їм довелося купувати нову і вже достатньо дорогу техніку (ціни на неї держава для колгоспів негайно підвищила) у державних підприємств сільськогосподарського машинобудування. Такі закупівлі були зовсім не вигідними для колгоспного селянства. Як слушно зауважує Л. Беренштейн, адже часто існуюча на той час техніка використовувалися тільки у період посівної кампанії та збирання врожаю, її зовсім не можна було використовувати для повсякденних внутрішньогосподарських потреб колгоспів.

Шостою програмою Хрущова, яка теж стосувалася питань власності, була його політика щодо розвитку особистих присадибних господарств селян. В перший посталінський період держава значно пом'якшила надзорську податкову політику по відношенню до особистих селянських господарств. Так вже в серпні 1953 р. було скасовано натуральні поставки продуктів із селянських дворів й удвічі знижені грошові податкові ставки з присадибних господарств селянства.

Однак, подолавши своїх політичних ворогів в політбюро (Молотова, Маленкова, Кагановича) і ставши таким чином одноосібним лідером партії і уряду, наприкінці 1950-х рр., Хрущов вдався до низки експериментів, спрямованих на обмеження приватногосподарської активності селянства. Селян змушували збуватися частини приватної власності (наприклад, корови), продаючи їх колгоспу, а самим йти купувати продукти (те ж молоко) у колгоспі чи у державному магазині. Було значно зменшено

розміри присадибних ділянок (городів). У зв'язку з цим різко (у два рази) скоротилася товарність підсобних господарств селян, що давало їм значний дохід до сімейного бюджету.

Можна погодитися із де-якими дослідниками (Л. Беренштейном), що діяльність Хрущова у питаннях власності, спрямована на одержавлення сільськогосподарського виробництва, посилила процеси розселяннювання. Фактично це прямо стимулювало міграцію селянства до міст під самими різними приводами. Так поряд із фактично нелегальними способами відкріплення від колгоспів існували легальні ніші виїзду до міста на постійне місце проживання. Лише у 1956 – 1958 рр. за комсомольськими путівками із сіл Української РСР на «ударні будови комунізму» виїхало понад 150 тис. молоді. Юнаки сільських районів становили абсолютну більшість серед тих, хто поповнював ряди призовників до дійсної служби у Збройних силах Радянського Союзу, після закінчення строкової служби у свої села майже не поверталися, тільки 5-6% із них поверталися до місць, із яких були призвані. Суттєво зросла частка сільської молоді серед студентства вищих та середніх спеціальних навчальних закладів і учнів чисельних ремісничих та професійно-технічних училищ. Проте понад третина з них, навіть отримуючи стипендії від колгоспів і радгоспів, не поверталася додому по закінченню навчання.

Яскраво деструктивний характер мала чергова кампанія, – боротьба Хрущова із так званим «неперспективними селами», яка теж значно посилила відтік молоді із сіл до міст та великих індустріальних центрів.

Сучасні дослідники позитивно оцінюють лише перші 5-6 післясталінських років для аграрного сектора економіки, зокрема, в частині значної реорганізації державної політики закупівель сільгосподарської продукції. Відзначають, зокрема, різке збільшення заготівельних цін упродовж 1953 – 1958 рр. на зернові культури в 7 разів, продукти тваринництва у 5,5 рази, що, зрештою, дало можливість піднести щорічні темпи зростання продуктивності сільського господарства до стабільних 7%

Однак, ці його заходи або не мали успіху (наприклад, примусові посіви кукурудзи у районах, де не було сприятливих для цієї культури умов, перебудова партійних організацій за виробничим принципом), або ж їх не доведено до кінця: ініціювавши розвінчання «культу особи», сам-таки й повернувся до політики ресталінізації; допустивши певну свободу думки, з кінця 1962 р. розпочав переслідування так званого «абстракціонізму» й «модернізму» у літературі та мистецтві; початковими заходами десталінізації сприяв певному поширенню прав національних республік, але згодом їх знедійснив посиленням боротьби проти націоналізму в цих республіках. Особливо важкий своїми наслідками, зокрема в Україні, хрущовський закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям» (1958 р.), за яким запроваджено посилену русифікацію не лише освіти, а й усього культурного життя.

Ця непослідовність політики Хрущова викликала, з одного боку,

розчарування й незадоволення люду, у наслідок якого розвинувся рух опору у національних республіках, спрямований головним чином проти національної дискримінації; а з другого – у керівних колах КПРС страх перед так званими «волюнтаристичними» методами хрущовського керівництва, що загрожували зруйнувати тоталітарну систему, що її виробив і впровадив у реальне життя народів СРСР Йосип Сталін. Це останнє стало вагомою причиною внутрішнього заколоту у Політбюро ЦК КПРС 1964 р., внаслідок якого Хрущова було усунено з усіх керівних посад.

Микита Хрущов залишив нам «Спогади», в яких дещо критично, але на загал схвально оцінює стратегічну лінію партії за доби його як внутрішньої так і зовнішньої активної політичної діяльності.

Під час жорсткого протистояння СРСР у Карибській кризі всього за три години до можливого удару США по Кубі зумів домовитись з президентом США Джоном Кеннеді і зупинити переростання конфлікту у війну. Домовленість полягала у взаємних поступках обох країн.

Але були і прикрі недоречності у міжнародних діалогах на світовому поддіумі. Чого лише коштувала фраза радянського лідера – «Ми вас поховасмо». На міжнародній зустрічі у Москві 18 листопада 1956 р. Хрущов у бесіді з американськими дипломатами хотів підкреслити суперечливість двох світових систем. Він спробував процитувати тезу Маркса про те, що соціалізм є могилянником капіталізму, але замість цього видав фразу «Ми вас поховасмо», яку він повторив і пізніше на одній із зустрічей з журналістами у США у вересні 1959 р.

На виставці творів художників-авангардистів 1 грудня 1962 р. у Москві критично і у грубій формі, в силу особистої некомпетентності у галузі скульптурного мистецтва, висловив свої оцінки щодо творів окремих художників та скульпторів і навіть запропонував їм покинути країну. Тоді ж за свої роботи був підданий критиці з боку Микити Хрущова і Ернст Неізвесний, який у 1962 р. на тій самій виставці назвав його уже відомі на весь світ скульптури «дегенеративним мистецтвом»: «Чому ти спотворив обличчя радянських людей?». Йому мабуть не встигли доложити, що Ернст у 1959 р. був переможцем Всесоюзного конкурсу по створенню монументу Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Після смерті Хрущова, родичі бувшого глави держави, попросили Ернста створити йому надгробний пам'ятник на Новодівочому кладовищі, що було творчо, у білому і чорному кольорах, виконано. Це в чергове підкреслює подвійний внутрішній світ Микити Хрущова. Нехай XX з'їзд КПРС був світлою смугою у його житті, але репресії 30-х років і його особиста участь у людиноббивчих процесах, відобразили ту чорну смугу від якої йому не вдалося уникнути до кінця життя.

Улюбленим письменником Хрущова був Володимир Винниченко (заборонений на той час у СРСР). Хрущов познайомився з творами

Винниченка ще у юнацтві. Герой оповідання «Талісман» єврей Піня став для нього на все життя своєрідним зразком для наслідування. Хрущов називав себе «маленьким Пінею», і зізнавався, що виступити з розвінчанням культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС його надихав саме цей герой Винниченка.

Згідно зі спогадами колишнього 1-го секретаря ЦК Компартії України та члена Політбюро ЦК КПРС Петра Шелеста, Леонід Брежнєв, що замінив Хрущова на посту Генерального секретаря ЦК КПРС, пропонував Володимирі Семичастному, голові КДБ СРСР у період підготовки Пленуму ЦК КПРС 1964 р., фізично позбутися М. С. Хрущова, улаштувавши аварію літака, автокатастрофу, отруєння або арешт.

У свій час, відомий дослідник Іван Курас був правий, коли стверджував, що починання Хрущова відповідали давно назрілим потребам суспільства. Інша справа, що цей політичний діяч ніколи не був теоретиком і діяв здебільш інтуїтивно, і до того ж часто імпульсивно спираючись виключно на свій досвід спостережень. І це при тому, що поряд з ним майже не було освічених політиків й економістів. При цьому як наголошує дослідник: «Він був учнем Сталіна і продуктом сталінської епохи. «Звідси походять авторитарність і жорстокість, лавірування і цинізм, непослідовність і половинчастість реформ і починань».

Окрім вище зазначеного, І. Курас зробив важливий для наступних поколінь дослідників висновок: «головною заслугою Хрущова було те, що він зруйнував сталінський каральний апарат, повернув свободу мільйонам репресованих, реформував сталінський варіант колгоспного ладу, суттєво пом'якшив зовнішню політику. Все це створило передумови дальшого прогресу, хоч реалізувати їх він сам був не здатен. Ось чому до багатьох з цих починань ми повернулися лише в наш час».

Мабуть саме у цьому і є основні чинники внутрішньої і зовнішньої політики очільника «відлиги» 50-х років XX століття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. М. М. Білоусов. Хрущов Микита Сергійович // Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / Л. В. Губерський. – К.: 2004. – Т. 2: М – Я. – 812 с.
2. Ю. Шаповал. Хрущов Микита Сергійович // Пол. енци., Ред.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. – К.: Парл. видавництво, 2011. – с.764
3. Шаповал Ю. Хрущов Микита Сергійович // Енци. Іст. Укр.: у 10 т. / ред: В. А. Смолій та ін.;– К.: Наукова думка, 2013. – Т. 10 – С. 440.
4. Малий слов. історії Укр. / ред. В. А. Смолій. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
5. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. –

Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів; Київ: Глобус, 1955–2003.

6. Проф. Микола Чубатий. Новий уряд Східної України // Свобода. – Джерзі Сіті і Нью-Йорк, № 39. – 1944. – 1 березня. – С. 2.

7. Проф. Микола Чубатий. Новий уряд Східної України. // Свобода. – Джерзі Сіті і Нью-Йорк, № 40. – 1944. – 1 березня. – С. 4.

8. Ігор Роздобудько. Українці Східної Слобожанщини на чолі СРСР // Східна Слобожанщина. Українці навколо України

9. Козлов В. А. Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти 1953–1985 гг. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 448 с.

**Коваль Д.С., викладач
УДПУ імені Павла Тичини**

СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТТЯ «ПРАВОВА КУЛЬТУРА»

Статтю присвячено дослідженню проблематики поняття «правова культура». Проаналізовано основні підходи до вивчення вказаного поняття. Розглянуто подібні риси в розумінні правової культури, її елементів та рівнів. Визначено особливості розвитку правової культури сучасного українського суспільства.

Ключові слова: право, культура, правова культура, правова соціалізація, правова освіта, правове виховання.

THE ESSENCE AND CONTENTAL FEATURES OF THE CONCEPT “LEGAL CULTURE”

Koval Darya, Lecturer in the Department of Philosophy and Social Disciplines , Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

The article is devoted to the study of the problem of the concept of "legal culture".

The basic approaches to the study of this concept are analyzed. Similar features in the understanding of legal culture, its elements and levels are considered. The peculiarities of the development of the legal culture of modern Ukrainian society are determined.

Keywords: law, culture, legal culture, legal socialization, legal education, legal breeding.

Постановка проблеми. Нині в Україні відбуваються кардинальні державно – політичні, соціально – економічні та правові зміни. Побудова правової держави та громадянського суспільства вимагають нових підходів у вирішенні фундаментальних проблем правової теорії, формуванні моральних і правових ідеалів суспільства та високої правової культури. Актуальність дослідження проблематики поняття «правова культура» та її

елементів полягає в тому, що рівень цієї культури в державі є показником розвитку суспільства, умовою становлення правової держави. Усе вищевикладене обумовлює необхідність теоретичного дослідження проблематики поняття «правова культура», її елементів та рівнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню вказаного питання присвятили наукові праці О.В. Аграновська, С.С. Алексєєв, В.Д. Бабкін, В.В. Головченко, С.Д. Гусарєв, В.І. Каменська, М.І. Козюбра, В.В. Копейчиков, В.О. Котюк, А.Ф. Крижанівський, В.М. Кудрявцев, П.М. Рабінович, А.Р. Ратинов, А.П. Семітко, В.Ф. Сіренко, С.І. Тихоміров, Ю.С. Шемшученко та інші. Не вирішені раніше частини загальної проблеми Науково – теоретичне розроблення зазначеної проблематики, зокрема дослідження питань узагальнення поняття «правова культура», визначення її складових елементів та рівнів потребує подальшого опрацювання.

Формулювання цілей статті. *Метою статті є дослідження проблемних питань щодо визначення поняття «правова культура», її складових елементів та рівнів.*

Виклад основного матеріалу дослідження. Правова культура суспільства, як предмет дослідження, передбачає аналіз усього правового життя суспільства, всієї правової дійсності. На сьогодні існує багато визначень поняття «правова культура». Ряд науковців, зокрема, Г.І. Балюк, висловлювали думку щодо ототожнення правової культури з правовою надбудовою суспільства [5, с. 6], інші, зокрема, Є.А. Лукашева та Р.К. Русинов, вбачають у ній один із елементів правової надбудови [11, с. 41; 21, с. 119-120]. Ціла плеяда науковців на чолі з В.В. Копейчиковим визначає правову культуру через категорію «цінності» [11]. Розглядаючи правову культуру, деякі дослідники, зокрема, С.С. Алексєєв, підкреслюють і суб'єктивний чинник у понятті «правова культура», тобто значне місце займають особисті, психологічні властивості людини, спрямованість її дій та вчинків, пов'язаних із правовою поведінкою [1, с. 214]. Так, Г.І. Балюк включає до поняття «правова культура» особливості знання права, розуміння його сутності та принципів, ціннісних властивостей та якостей, а також повагу до закону, впевненість у справедливості права та гуманності правосуддя, звичку дотримуватися правових приписів, права в цілому. Тобто правова культура особистості передбачає не лише знання та розуміння права, а й правові судження [5, с. 9]. Виходячи з цього, правова культура особистості – це її позитивна правова свідомість у діяльності. Правова культура зводиться до діяльності, яка відповідає прогресивним досягненням суспільства у правовій сфері та завдяки якій постійно проходить правове забезпечення самої особистості [6, с. 90]. На противагу цьому, О.Б. Венгеров правову культуру характеризує як рівень правосвідомості. Крім того, для неї є характерною інтенсивність переконань у цінності права [7, с. 585]. Іншу точку зору висловлював М.М. Кейзеров, зазначаючи, що в поняття «правова культура» необхідно включити політичну оцінку права та правової поведінки, правотворчу

діяльність та правову науку [13, с. 17]. Доповнюючи вищевикладені думки, В.П. Сальников до поняття «правова культура особистості» додає прогресивну діяльність, зазначаючи, що вона містить усі цінності, так чи інакше пов'язані з функціонуванням права, системи його норм та принципів [4, с. 23]. Інші автори, зокрема, В.І. Камінська та А.Р. Ратінов, розглядають правову культуру як систему матеріалізованих та ідеальних елементів, що належать до сфери дії права і відображаються у свідомості та поведінці людей [12, с. 43]. Оціночну характеристику правової культури відзначає О.В. Аграновська. При цьому науковець характеризує її як систему поглядів, оцінок, переконань, установок щодо важливості, необхідності, соціальної цінності юридичних прав та обов'язків, які формують позитивне відношення до права, законності, правопорядку, забезпечують соціальну поведінку в правовій сфері, виступаючи методами правового регулювання суспільних відносин, заснованих на інтелектуально – психологічному відношенні до правопорядку [3, с. 21]. На думку В.В. Копейчикова, правова культура є системою правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи та інші найважливіші соціальні цінності [11, с. 140]. Отже, можна припустити, що правова культура є певним ставленням кожної людини до прав інших людей, повага до них. Правова культура проявляється в накопичених правових цінностях, які відносяться до духовної культури, та має практичну спрямованість, як і культура управління, і складається із взаємопов'язаних елементів. Основні з них:

- стан правосвідомості в суспільстві (ступінь розуміння права);
- стан законності;
- стан законодавства;
- стан практичної роботи в галузі права [2, с. 269-270].

Правова культура пов'язана як із оцінкою рівня знання та розуміння права, так і з розвиненістю відчуття законності. Одним із найважливіших проявів культури є законність. Рівень культури в галузі юриспруденції залежить від поваги, з якою законодавець ставиться до створюваних ним норм. Стан законодавства не лише характеризує втілення у праві загальнолюдських принципів, а й передбачає наукову побудову законодавства, знаходження оптимальних методів регулювання певних відносин, неухильне додержання правотворчої процедури. Варто зазначити, що правова культура пов'язана з культурою суспільства в цілому. Не викликає жодних сумнівів взаємозв'язок культури та права. Забезпечення високого рівня правової культури населення означає підвищення культурного рівня громадян, рівня високої організованості, гарантованості прав особи. Усе це входить у поняття культури поведінки людей і є елементом громадянського суспільства [2, с. 270-271].

Можна визначити три стани правової культури особи: 1) правові орієнтації; 2) діяльність із реалізації правових орієнтацій; 3) результати

реалізації правових орієнтацій. Варто зазначити, що, на думку деяких авторів, зокрема, М.М. Марченка, правова культура особи проявляється в її підготовленості до сприйняття правових ідей і законів, в уміннях і навичках, а також оцінці знань та умінь. Таким чином, правова культура – це особливе соціальне явище, що може сприйматися як якісне правове виховання особистості та суспільства і підлягає структуруванню за різними підставами [2, с. 361-362]. Посилання в понятті «правова культура» на рівень розвитку правового життя суспільства містить такі елементи: 1) усвідомлення необхідності дослідження якісного, ідеального стану правової культури (визначення необхідного рівня правової культури, максимально можливого в конкретних умовах); 2) оцінку наявного стану розвитку культури у правовій галузі через призму її цільового стану [7, с. 21]. Так, правова культура – це системна якість (якісний стан), яка «знімає» чи «відображає» як наявний рівень розвитку правового життя суспільства, так і критерій, на основі якого проходить оцінка наявного рівня [9, с. 475]. Отже, за рівнем правової культури можна визначити загальний стан правової системи суспільства, законодавства, діяльності судів, усіх правоохоронних органів, правосвідомості всього населення держави, що відображає рівень розвиненості права та правосвідомості, засвоєння правових цінностей, здійснення вимоги верховенства права. Проте правова культура є явищем більш широким і включає в себе високий розвиток усієї правової системи, достойне місце права в житті суспільства, здійснення його верховенства [2, с. 51-52]. Елементами правової культури особи виступають право, правосвідомість, правові відношення, законність і правопорядок [8, с. 472]. Так, правовідносини – це індивідуалізовані суспільні відносини, взаємна поведінка учасників яких юридично закріплена та забезпечується можливістю (засобами) державного примусу [9, с. 182]. Законність – це правовий режим суспільного життя, що полягає в неухильному дотриманні юридичних норм усіма її правоздатними суб'єктами [9, с. 247]. Правопорядок – це суспільний порядок, закріплений юридичними нормами [9, с. 253]. Ці елементи характеризують лише рівень правової культури суспільства. Змістом поняття «правова культура» охоплюється не лише правосвідомість, право, законність і т. п., а й характер, рівень, ступінь їх розвитку. Структура правової культури особи є доволі багатогранною. Можна визначити декілька зрізів правової культури: інтелектуальний, емоційно – психологічний та поведінковий. Правова культура особи виражається у трьох станах, а саме: правових культурних орієнтаціях, творчій діяльності з їх реалізації, результаті реалізації цих орієнтацій. Правова культура індивіда проявляється в його підготовленості до сприйняття прогресивних, цивілізованих правових ідей і законів, в уміннях і навичках користуватися правом, а також в оцінці власних знань права. З цих позицій культура особи характеризується наявністю правових орієнтацій у творчій діяльності, в процесі якої людина набуває чи розвиває

свої правові знання, вміння, навички. Правова культура є результатом культурної діяльності, в процесі якої особа набуває чи розвиває свої правові знання, вміння, навички [10, с. 475]. Заслугує на увагу думка В.М. Кудрявцева, В.П. Казимирчука про те, що в оцінці рівня правової культури значну роль відведено загально – цивілізаційним критеріям. До них належать: 1) формування у членів суспільства відчуття причетності до правового порядку суспільства; 2) суспільне усвідомлення принципу верховенства права; 3) формування відповідних знань та логічно – правового мислення; 4) удосконалення системи законодавчо-правового забезпечення, у тому числі підвищення рівня законотворчої діяльності; 5) чітке розмежування законодавчої та виконавчої гілок влади; 6) вивчення та сприйняття світового досвіду правового регулювання суспільних відносин [10, с. 476]. Правова культура є показником соціального розвитку людини, по-перше, її рівня; по-друге, її спрямованості. Із цих позицій структура правової культури особи виступає ніби в подвійній якості – типі людської діяльності та її орієнтації на право, його галузь, окремий закон. Вивчення структури поняття «правова культура» пов'язане із системою пізнання правових явищ, серед яких виділяють буденний, професійний і теоретичний рівні правової культури [11, с. 368]. Буденний рівень правової культури обмежений щоденними рамками життя людини при її зіткненні з правовими явищами. Специфіка буденної правової культури проявляється на рівні здорового змісту (глузду) і використовується людьми у буденному житті [11, с. 368]. Професійний рівень правової культури складається у тих осіб, які фахово займаються правовою діяльністю. У процесі безпосередньої взаємодії з правовими явищами у них виробляється професійний рівень правової культури. Особам, які мають такий рівень культури, властивий більш високий ступінь знань і розуміння правових явищ, а також професійної поведінки. Професійна правова культура у цьому разі виступає як певний рівень правової свідомості та юридичної практики особи, що сприяє ширшому застосуванню форм і методів професійної діяльності, орієнтованої на повагу до гідності особи, визнання і дотримання прав і свобод людини [11, с. 368]. Професійна правова культура включає в себе такі елементи: 1) виховання у людини, яка професійно займається юридичною діяльністю, прагнення до саморозвитку і самовдосконалення; 2) формування життєвих цілей і моральних ідеалів; 3) прищеплення необхідних моральних якостей і здобуття правових знань; 4) виховання самосвідомості і здатності до об'єктивної моральної оцінки своєї професійної діяльності; 5) розвиток вольового саморегулювання у психологічно складних ситуаціях; 6) активне використання особистого прикладу, високо етичної, моральної поведінки юриста [11, с. 368]. Правова культура теоретичного рівня – це наукові знання про сутність, характер і взаємодію правових явищ. Вона виробляється колективним зусиллям учених-філософів, соціологів, юристів, працівників із досвідом суспільної роботи [11, с. 368].

Висновки. 1. Правова культура проявляється в накопичених правових цінностях, які належать до духовної культури, має практичну спрямованість поряд із культурою управління та складається із взаємозв'язаних елементів. Правова культура – це вид діяльності та джерело юридичної інформації.

2. Елементами правової культури виступають право, правосвідомість, правові відношення, законність і правопорядок, правомірна діяльність суб'єктів.

3. Виділяють буденний, професійний і теоретичний рівні правової культури. Буденний рівень правової культури обмежений щоденними рамками життя людини при їх зіткненні з правовими явищами. Професійний рівень правової культури складається у тих осіб, які фахово займаються правовою діяльністю. У процесі безпосередньої взаємодії із правовими явищами у них виробляється професійний рівень правової культури. Особам, які мають такий рівень культури, властивий більш високий ступінь знань і розуміння правових явищ, а також професійна поведінка. Правова культура теоретичного рівня – це наукові знання про сутність явищ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев С.С. Общая теория права: курс в 2-х т. – М. : Юридическая литература, 1981. – Т. 1. – 360 с.
2. Алексеев С.С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования. – М. : Статут, 1999. – 416 с.
3. Аграновская Е.В. Правовая культура и обеспечение прав личности. – М. : Юридическая литература, 1974. – 126 с.
4. Аржанов М.А. Государство и право в их соотношении. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 287 с.
5. Балюк Г.И. Взаимосвязь правовой культуры и социалистической демократии. – К.: Знание, 1984. – 48 с.
6. Береза С.В. Правова культура: поняття та загальна характеристика // Держава і право. – 2005. – Вип. 28. – С. 89-94.
7. Діденко Н.Г. Соціальні та юридичні аспекти правової культури // Правова культура і підприємництво. – Донецьк. – 1999. – С. 25-28.
8. О. С. Дьоміна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. – 2011. – Вип. 15. – С. 77-86.
9. Загальна теорія держави і права / за ред. В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
10. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навчальний посібник. – 3-тє вид., змін, й доп.- Тернопіль: Карт-бланш, 2002.- 247с.
11. Кушнір Н.П. Поняття та значення правової культури суспільства // Держава і право. – 2005. – Вип. 27. – С. 474-478.

12. Общая теория государства и права / под ред. М.Н. Марченко. – М. : Зерцало, 2002. – Т. 3. – 528 с.

13. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії: Монографія.- К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002.-352 с.

14. Сальников, В. П. Правовая культура: теоретико-методологический аспект [Текст] : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук / В. П. Сальников. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1990. – 42 с.

15. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.

**Максимчук О.В., викладач
УДПУ імені Павла Тичини**

ІНСТИТУЦІЙНО-СТРУКТУРНІ ЗМІНИ СІЛЬСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

***Анотація.** В статті проаналізовано структурні зміни сучасного українського села. Зазначено, що сільський соціум як специфічна складова частина суспільства являє собою розвинутий соціальний організм. Саме в соціальному середовищі відбувається як біологічне, так і соціальне відтворення трудового потенціалу села, формуються соціальні відносини і зв'язки, інтереси, традиції та цінності, притаманні селянству як соціуму, проявляється особливе ставлення селян до землі і довкілля, закладаються підвалини унікальної соціальної сталості селянства.*

***Ключові слова:** село, соціальна структура, сільське середовище, соціальна сфера.*

***Аннотация.** В статье проанализировано структурные изменения современного украинского села. Отмечено, что сельский социум как специфическая составляющая часть общества представляет собой развитый социальный организм. Именно в социальной среде происходит как биологическое, так и социальное воспроизводство трудового потенциала села, формируются социальные отношения и связи, интересы, традиции и ценности, присущие крестьянству как социума, проявляется особое отношение крестьян к земле и окружающей среде, закладываются основы уникальной социальной устойчивости крестьянства.*

***Ключевые слова:** деревня, социальная структура, сельская среда, социальная сфера.*

Annotation. The article analyzes the social structure of the modern Ukrainian village. It is noted that rural socialism as a specific component of society is a developed social organism. It is precisely in the social environment that biological and social reproduction of the labor potential of the village takes place, social relations and ties, interests, traditions and values inherent in the

peasantry as a society are formed, the peasants' special attitude towards the earth and the environment manifests itself, the foundations of the unique social stability of the peasantry are laid.

Key words: *village, social structure, rural environment, social sphere.*

Актуальність. Системна трансформація українського суспільства стимулює суспільствознавців до вдосконалення їх наукового інструментарію як теоретичного, так і прикладного спрямування. Від результатів аграрного реформування залежить доля соціальної сфери українського села. В той же час соціальна сфера є важливою передумовою успішного розвитку самого агропромислового виробництва. Саме в соціальному середовищі відбувається як біологічне, так і соціальне відтворення трудового потенціалу села, формуються соціальні відносини і зв'язки, інтереси, традиції та цінності, притаманні селянству як соціуму, проявляється особливе ставлення селян до землі і довкілля, закладаються підвалини унікальної соціальної сталості селянства. Господарські реформи ведуть до суттєвих змін і у соціальній сфері сучасного українського села. Трансформується соціальна структура: замість «єдиного» колгоспного селянства з'явилися різні соціальні групи і верстви сільського населення – від підприємців, власників засобів виробництва, до тих, хто працює за наймом. Кожна соціальна група, маючи свої специфічні інтереси і прагнення, намагається відшукати своє місце в системі ринкових відносин. Врахування різноманіття цих інтересів необхідне для управління сільським соціумом. Сільський соціум як специфічна складова частина суспільства уявляє собою розвинутий соціальний організм. Його можна представити як сукупність соціальних груп, соціальних інститутів і окремих сільських індивідів, між якими існує складна система взаємовідносин. Саме це забезпечує сталість і прогресивне функціонування сільського соціуму. Міжгрупові, інституційні та міжособисті відносини базуються на багатомірності та багатовекторності інтересів і цінностей їхніх носіїв, які можуть виступати як відносини співробітництва або конкуренції, суспільної солідарності або аномії, конформізму або конфлікту. Зрозуміти характер таких взаємовідносин, їх механізм, спрямованість і наслідки можливо лише через вивчення соціальної структури суспільства.

Розробленість теми. Цінні методологічні підходи до аналізу структурних та інституційних змін в українському суспільстві, що реформується, містять праці В.Ворони, М.Шульги, Є.Головахи, С.Макеєва, М.Михайличенка, В.Пилипенка, О.Куденко, Ю.Саєнка, В.Хмелька, О.Якуби та інших соціологів [3, с.200]. Проте спеціальні дослідження сучасної соціальної структури посткомуністичного села практично відсутні. Це пов'язане перш за все з тим, що процес формування нових класів, верств і соціальних груп ще далеко не закінчений, а соціальна статистика не дає повної уяви про масштаби і конкретні рамки новоутворень. Перш ніж розглядати трансформацію соціальної структури

села, необхідно зробити деякі методологічні зауваження. По-перше, не існує єдиного критерію соціальної структури суспільства. Все залежить від мети дослідження і власних поглядів соціолога, його наукової позиції. По-друге, слід розглядати суспільство і його частини з точки зору цілісного і складного організму. Саме соціальна структура є одночасно і формою, і суттєвою характеристикою цілісності суспільного організму. По-третє, соціальна структура характеризує суспільство як з точки зору статичності, так і динаміки, тобто це є соціальна організація, що знаходиться у постійному розвитку. Через те важливо не тільки визначити ті чи інші соціальні спільноти та інститути, а й встановити тип і механізм їх взаємодії, тенденції розвитку. По-четверте, в основі будь-яких критеріїв соціальної структури лежить принцип соціальної нерівності людей по відношенню до економічних, соціальних, політичних і духовних ресурсів суспільства. Чим диференційованіше суспільство, тим складніше його соціальна структура. Саме тому аналіз існуючих праць, зроблений О. Куценком, дав підстави стверджувати, що на сьогодні відсутні переконливі теорії соціального структурування суспільства, що трансформується, а в науковому аналізі соціальних нерівностей домінує емпіризм. С.Макеєв з іронією зауважує, що «в соціології поняття «соціальна структура» претендує на те, аби презентувати чи не усю науку» [3, с. 220]. Останнім часом в соціальній структурі сільського населення відбулися суттєві зміни. По-перше, в процесі приватизації та капіталізації сільського господарства з'явився новий клас власників засобів виробництва – сільська буржуазія. Проте на відміну від дореволюційних та деколективізаційних куркулів вони в значній мірі залежні від колективних та приватних форм господарювання. По-друге, процес відновлення селянських (фермерських) господарств відбувається на тлі наслідків «розселяннювання» частки селян за останні десятиріччя. Багато з них втратили зв'язок із землею, із селянською працею, через те відродження на новій основі відбувається досить складно і суперечливо. По-третє, на фоні загального зменшення трудового потенціалу села відбувається скорочення зайнятих безпосередньо продуктивною працею – в полі і на фермі. При цьому спостерігаються регіональні відмінності: від нестачі робітників на Сході і в Центрі до їх надлишку і безробіття – на Заході України. При цьому ринок праці на селі лише формується. По-четверте, структурні зміни в сільськогосподарському виробництві вимагають суттєвих коректив у розподілі робочої сили по галузях, зокрема в переробку продукції, сферу обслуговування, підсобні промисли, а також на сезонні роботи. За оцінками спеціалістів, даними статистики та самоідентифікації респондентів можна з впевненістю констатувати, що більшість сільського населення відноситься до середніх верств. На селі традиційно відсутні дуже багаті і дуже бідні. Селянська громадська думка завжди засуджувала розкіш багатіїв як результат шахрайства, а злидні – як прояв поганої праці, безгосподарності. В пошані був заможний справний господар. Через те багатство і злидні на селі

мають, як правило, не абсолютні, а відносні характеристики у порівнянні із середнім добробутом. Як вже відмічали, сьогодні дуже важко чітко і певно визначити склад і чисельність соціальних страт сільського населення. Тим більше, що критеріальна основа може бути будь-яка. В Ворона зауважує, що матеріалістичний підхід при аналізі соціальної структури суспільства передбачає наявність об'єктивних (статистичних) даних: про диференціацію доходів населення; про власність на засоби виробництва; про джерела і способи отримання доходу; про сфери діяльності; про ставлення до організації праці і виробництва та деякі інші [3 с. 365]. Основою соціальної стабільності в сучасному світі є потужний і стабільний середній клас – головна складова сучасного суспільства. В Україні, наголошується у посланні, процес формування середнього класу, який би відповідав за майновим статусом та рівнем особистих доходів критеріям розвинутих країн, перебуває поки що на початковому етапі. Проте, виходячи з особливостей перехідного періоду та трансформаційних процесів, не варто обмежувати чисельність та структуру середнього класу лише прошарком населення, яке повністю відповідає загальновизнаним його критеріям у розвинутих демократичних країнах. Пошук прототипів середнього класу серед елементів соціальної структури українського суспільства виявляє певну верству, яка має достатній освітній, культурний та економічний потенціал претендує на виконання відповідних функцій. З урахуванням зазначених обставин належність до середнього класу в сучасній Україні визначається в цій доповіді за такими ознаками: власність (передусім на нерухомість – житло, землю, засоби виробництва), середні доходи, професійно-освітня підготовка та соціальний статус, ідентифікація себе як представника середнього класу. В сучасній науці визначення «середнього класу» є досить абстрактним та нечітким. Практично відсутні єдині критерії та адекватні підходи. Існує декілька критеріїв визначення поняття «середній клас». Характеристики матеріального добробуту (рівень доходів, наявність рухомого і нерухомого майна); політичного статусу (ступінь впливу на прийняття власних рішень різного рівня); потенціалу соціальної мобільності, а також характеристики статусних аспектів способу життя (споживання, життєве середовище, дозвілля, коло спілкування, соціальний настрій тощо) та соціального престижу мають відношення переважно до стратифікаційних критеріїв визначення середнього класу. Серед нестратифікаційних критеріїв у свою чергу розрізняють формальні критерії (тобто такі, що дозволяють відрізнити «статистичну» групу від реальної) і змістовні (цінності, настанови, уяви, стереотипи поведінки тощо) [1, с. 36]. Важливим є й питання кордонів середнього класу. Т.Парсонс вважав, що «традиційна межа між «середнім» та «нижчим» статусним класом у західному світі проводиться в термінах розподілу професій на «білокомірцевих» та «робочих» [1, с.36]. Очевидна стратифікація сільського населення за характером праці. Можна виділити працівників, що зайняті переважно фізичною працею (механізатори,

тваринники, будівельники, працівники допоміжних промислових підприємств і промислів, а також тих, що зайняті на кінно-ручних роботах, селяни-одноосібники). В той же час на селі збільшується питома вага осіб, що зайняті переважно розумовою працею (керівники підприємств та об'єднань, працівники апарату управління, спеціалісти, а також працівники соціальної сфери на селі – вчителі, медичні працівники, працівники культури). Існують маргінальні групи, представників яких важко ідентифікувати з одним з цих видів праці, перш за все керівники низової ланки. Крім того є відмінності в рівні механізації праці, шкідливості та травмонебезпечності її, контактах з навколишнім середовищем та біологічними об'єктами, сезонністю та ритмічністю процесу праці тощо. Дуже помітна диференціація селян за рівнем кваліфікації і освіти. Дж.Гелбрейт цей критерій вважав одним з основних для розвитку особи і важливою причиною соціальної нерівності. До середини 90-х рр. практично всі керівники сільськогосподарських підприємств мали вищу або середню спеціальну освіту. Станом на 1 січня 2001 року у сільському господарстві на посадах керівників і спеціалістів працювало 295,2 тис. чол., серед яких 6,2% – особи пенсійного віку. Із загальної кількості працюючих на цих посадах 86,1% мали вищу і середню спеціальну освіту, у тому числі вищу – 34,4%. За рівнем освіти працівники сільського господарства займають останнє місце серед галузей економіки. Крім того, кадрова ситуація ускладнюється частою зміною керівників і спеціалістів, коли на їх місця приходять фахівці невисокого рівня професіоналізму [2, с. 272]. Можна, звичайно, вести мову про існування сільської інтелігенції як великої соціальної групи. Найбільшу частку в ній складають спеціалісти агросфери. В агропромисловому комплексі колишнього Радянського Союзу кожен 5-6 робітник, а в сільському господарстві кожен 11-12-й був спеціалістом із вищою або середньою освітою. Проте три чверті спеціалістів сільського господарства складали працівники традиційних професій: агрономи, зоотехніки, ветлікарі, в той час як спеціалістів по механізації і автоматизації, організації сільськогосподарського виробництва, біотехнології, екології та інших сучасних професій не вистачало. В умовах ринку підвищується вага фахівців економічного профілю: менеджерів, фінансистів, бухгалтерів, що володіють знаннями з соціології, соціальної психології, менеджменту, цивільного і міжнародного права. Для того, щоб забезпечити прогрес галузі, співвідношення спеціалістів традиційних і нових професій повинно бути на користь сучасних. Однак, за підрахунками І.Сальнікової, в колгоспах чисельність агрономів, зоотехніків і ветеринарів, з одного боку, і інженерів і техніків, з іншого, співвідносилися як 100:70 в радгоспах 100:79 [2, с. 275]. Останнім часом в надзвичайно складній ситуації опинилась невиробнича частка сільської інтелігенції: вчителі, медичні працівники, культпрацівники та інші представники соціальної сфери. Із закриттям сільських шкіл, будинків культури, фельдшерсько-акушерських пунктів, підприємств побуту ця

соціальна група втрачає матеріальні умови свого існування. А це матиме негативні наслідки для соціального розвитку села. Слід також виділити групи сільчан, котрі хоч і не мають закінченої спеціальної освіти, проте пройшли кваліфікаційну підготовку. У 80-х – першій половині 90-х років щорічно тільки в професійно-технічних училищах сільського господарства готувалося 70-110 тис. кваліфікованих робітників; підготовку, перепідготовку і навчання іншим професіям в колгоспах щорічно проходили 60-100 тис. селян, а підвищували свою кваліфікацію понад 1млн.чол., що позначилось на їх професійному статусі. З поглибленням аграрної реформи став можливим плюралізм форм власності, притаманний ринковому суспільству. А це відбилось і на соціальній структурі села. На початок 1997 р. вже більше половини селян мали відношення до недержавних форм власності через те, що були реформовані понад 90% колгоспів, більше двох третин радгоспів і майже половина сервісних підприємств АПК. Це знайшло відображення і в офіційній статистиці, яка зафіксувала існування трьох форм власності. А за кожною з цих форм власності стоять певні соціальні верстви і групи сільського населення, інтереси та поведінка яких можуть суттєво відрізнятися. У 2002 році з 6,6 млн. селян, що отримали сертифікати на земельний пай, лише 2,5 млн. мали державні акти на право приватної власності на землю. Однак останні, маючи особисті підсобні господарства, які за розмірами іноді не поступаються фермерським, фактично є маргіналами, зв'язаними одночасно як з колективною, так і приватною формами власності. Є і третя категорія жителів села, котрі не мають у володінні ні землі, ні права на земельний пай. Це значна частка працівників соціальної сфери, сезонних і тимчасових працівників, а також вимушених переселенців. Лише у 2001 році на потреби працівників соціальної сфери села було виділено 500 тис. га землі, або залишки від перерозподілу попередніх років. Необхідна класифікація сільського населення за рівнем зайнятості. В останні роки на селі спостерігається негативна тенденція у використанні трудового потенціалу. Участь населення у суспільному виробництві та особистому підсобному господарстві супроводжується низьким рівнем продуктивності праці. У сільськогосподарському виробництві в Україні зайнято 4,9 млн. чол., або 24,4% від загальної чисельності, що значно більше, ніж у розвинутих країнах світу, а продуктивність праці у 5-7 разів нижча. В галузях сільської соціальної інфраструктури працює 840 тис. чол. Масовим явищем стала праця на присадибних та содово-городніх ділянках, в якій беруть участь, за оцінками фахівців, понад 80% всіх сімей [5,с. 160]. Офіційна статистика протягом 90-х років фіксувала зменшення зайнятості населення та зростання рівня безробіття. У 2000 році майже півмільйона сільчан були зареєстровані як безробітні (458 тис. 100 чоловік, або 6,8% працеспроможного сільського населення). З цього числа три чверті (73,1%) раніше мали роботу, але були вивільнені головним чином у зв'язку із реорганізацією, ліквідацією виробництва та скороченням штатів (35,3%),

за власним бажанням (27,4%), а також іншими причинами. Характерно, що першими претендентами на звільнення при реорганізації сільськогосподарських підприємств були жінки. Не зміг своєчасно працевлаштуватися майже кожний четвертий випускник вищих навчальних закладів, що проживає у селі. Середній термін незайнятості для сільських жителів сягав 21 місяця, що менше, ніж в місті (24 місяці), але все рівно суттєво погіршив соціальний стан селян. Більшість сільського населення зайнято у приватному секторі економіки (37,7%), третина (33,5%) – у колективному, більше чверті (28,7%) – у державному [211]2). Протягом 90-х років відбувся перерозподіл зайнятих у сільськогосподарському виробництві: 2 млн. селян із громадського сектора перейшли у особисте присадибне господарство. Типовими представниками цього процесу є Закарпатська, Луганська, Миколаївська, Херсонська, Хмельницька та Чернівецька області, в яких зменшення зайнятих у сільськогосподарському виробництві становило від 5 до 33 разів. Рівень безробіття сільського населення дещо менший, ніж в цілому в державі, а зайнятість вища практично у всіх вікових і статевих групах. Проте багато в чому це зумовлено високим рівнем прихованого безробіття. Максимальний рівень прихованого безробіття у галузі сільського господарства становить близько 1,4 млн. чол., або 57% від загальної чисельності зайнятих сільських жителів. У регіональному розрізі цей показник коливається від 36 до 70%. Всупереч сподіванням, що фермерські господарства зможуть акумулювати значну кількість сільських жителів, які вивільнюватимуться із суспільного сектора, протягом останніх п'яти років практично не відбувається розширення зайнятих даним видом діяльності. Чисельність цієї категорії зайнятих сільських жителів коливається в межах 73-75 тис. чол. Сільська молодь раніше за жителів міста включається в виробничу працю, а більше третини пенсіонерів за віком продовжують працювати в громадському виробництві. Пік зайнятості припадає на вікові групи 30-50 років, коли вже розв'язані більшість проблем з отриманням спеціальності, створенням сім'ї і народженням дітей. В цілому зайнятість жінок помітно поступається працевлаштуванню чоловіків, а особливо у віковій групі 20-30 років, найбільш сприятливій для народження дитини, і понад 50 років у зв'язку із виходом жінок на пенсію. Диференціюється сільське населення і за галузевим критерієм. Виробнича сфера агропромислового комплексу розподіляється на три великі, взаємопов'язані групи: галузі промисловості (понад 90), що виробляють сільськогосподарські машини і механізми, мінеральні добрива, засоби захисту рослин тощо; власно галузі сільського господарства (переважно рослинництво і тваринництво) і галузі, котрі займаються переробкою, зберіганням, заготівлею, транспортуванням та реалізацією сільськогосподарської продукції (біля 60 галузей). Промислові та сервісні підприємства знаходяться, як правило, в містах чи селищах міського типу, але багато з них використовували до останнього часу робочу силу з навколишніх сіл. Через те утворилися соціальні групи

сільчан, котрі за статусом були ближче до міського робітничого класу, ніж до села, а їх інтереси, особливо в умовах ринку і приватизації, часто-густо помітно відрізнялися від інтересів працівників сільського господарства. Менш чітко виражене, ніж в місті, але існує розподіл сільського населення за критерієм відношення до владних структур. Належність до влади як раніше, так і зараз, давала значні привілеї самим можновладцям різних рангів, а також їх рідним і знайомим. Через те влада завжди була бажаною. Це особливо помітно зараз, коли точиться іноді дуже жорстока боротьба за місце у кормила влади. Окрім сільських жителів, котрі вже працюють у владних структурах усіх рівнів, а також їх родин, останнім часом з'явилась соціальна група членів різних політичних партій. На відміну від членства в КПРС, належність до партій не дає безпосередніх переваг чи привілеїв. Проте, в разі політичного структурування суспільства, членство в правлячій партії відкриє шлях до влади і може помітно позначитися на соціальному статусі людини. Сьогодні в силу відомих причин авторитет і престиж таких категорій помітно впав. І сучасна еліта формується зовсім за іншими ознаками: наявністю значного капіталу, належністю до політичних структур, а іноді й до відверто кримінальних. Через те зараз доречно говорити про сільську субеліту, або вищий шар, до якої, на нашу думку, включені керівники аграрних партій, деякі депутати – аграрники, керівники великих агрофірм і агроконцернів, в тому числі спільних підприємств з іноземним капіталом, а також найбільш відомі та впливові представники аграрної науки. В будь-якому разі сільська субеліта, на відміну від елітарних груп інших категорій населення, представляє собою дуже тонкий шар, який відрізняється від інших верств вищим добробутом, широкою можливістю розпорядження виробничими ресурсами, певним впливом на формування владних структур. Найбільш численним і, так би мовити, найбільш сільським за складом є середній клас. За нашими оцінками, він охоплює біля 80% сільського населення. Звичайно, за своєю структурою він неоднорідний. Для українського селянства характерна на всі часи наявність досить потужного шару заможних селян, яких можна визначити як верхній середній шар. Він коливається в межах 10-15% в залежності від регіонів. До нього можна віднести більшість керівників сільськогосподарських підприємств і агрофірм, асоціацій і товариств, успішно працюючих фермерів і орендарів, керівників і головних спеціалістів обласних та районних сільськогосподарських органів, осіб, що займаються посередницьким бізнесом, керівників та головних спеціалістів переробних та сервісних підприємств тощо. Для цієї групи характерна відносна самостійність праці; певне ставлення до власності і розпорядження ресурсами і достатньо високий рівень професійної освіти; рівень матеріального добробуту, достатній для придбання побутових предметів тривалого користування, в т.ч. і автомобіля тощо. Середній базовий шар складається з переважної більшості фермерів, працівників приватизованих підприємств, що є власниками майнових і земельних паїв,

керівників середньої ланки, переважної більшості сільської інтелігенції та спеціалістів сільськогосподарських і сервісних підприємств, працюючих пенсіонерів у торгівлі та побутовій сфері села. Ця категорія селян живе переважно за рахунок власної фізичної та інтелектуальної праці; матеріальний добробут достатній для задоволення основних фізіологічних і духовних потреб; рівень матеріальної винагороди не завжди адекватний рівню кваліфікації та освіти; самостійність праці досить невисока; політичні симпатії коливаються від індивідуальності до радикалізму різного кольору. До нижнього середнього шару ми відносимо некваліфікованих працівників сільськогосподарських і сервісних підприємств; службовців, що не мають спеціальної освіти; непрацюючих пенсіонерів, що мають підсобні господарства. Матеріальний стан їх нестійкий, грошей вистачає лише на найнеобхідніше. Через те деякі з них шукають додаткові джерела прибутку (продаж сільськогосподарської продукції на ринку, дрібна торгівля, несистематичні послуги тощо). Нижній шар представлений переважно непрацездатними та непрацюючими пенсіонерами, які не мають підсобного господарства та інших джерел прибутку, багатодітними сім'ями, а також значною часткою сезонних працівників та переселенців. Ця категорія дуже залежна від соціальної допомоги з боку держави, трудового колективу та інших селян. Основними джерелами існування є пенсії, інші соціальні виплати, або взагалі відсутній стабільний заробіток. За чисельністю це приблизно 15-20% сільського населення. Таким чином, при характеристиці соціальної структури сучасного українського села, що трансформується і визначається великою рухомістю, необхідно вводити значну кількість кваліфікаційних критеріїв, поєднувати як класовий, так і стратифікаційний принципи. Аналіз соціальної структури сучасного українського села через такі критерії, як дохід, місце в організації виробництва, відношення до власності, характер праці, рівень кваліфікації та освіти, зайнятість, ставлення до владних структур тощо, дозволяє, на нашу думку, зробити висновок про своєрідність соціальної структури села як структури лише перехідного періоду. На підставі результатів багаторічних соціологічних досліджень, аналізу статистичних даних та самоідентифікації сільських респондентів можна запропонувати концептуальну модель соціальної структури сільського населення, що трансформується. Соціально-економічні чинники охоплюють тип соціально-економічної системи, стан і рівень її розвитку, співвідношення питомої ваги аграрного і промислового секторів народного господарства, тип політичної системи і загальний рівень розвитку культури суспільства. При цьому в межах однієї соціально-економічної системи характер ролевих функцій молоді може істотно змінюватися. Так, за перехідних умов, а також за соціально-економічної нестабільності будь-яка система відводить молоді авангардну роль, спрямовану на здійснення соціально-економічних перетворень, політичні сили змагаються за прихильність і підтримку молоді й прагнуть

повести її в потрібному їм напрямі. Утім, за умов стабільного суспільства роль молоді зводиться, головним чином, до засвоєння й відтворення соціального досвіду, нагромадженого попередніми поколіннями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Куценко О.Д. Діяльнісно-структурний потенціал трансформаційного процесу: до розробки концепції класоутворення: Автореф. Д-ра соціол. наук. – Х., 2001. – 36 с.
2. Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади / За ред. П.Т.Саблука. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – 475 с.
3. Сільський сектор України на рубежі століть. У двох томах. Т.2. Соціальні ресурси сільських територій / Л.О.Шепотько, І.В.Прокопа, С.О.Гудзинський, В.Д.Яровий. – Ін-т економіки НАН України, 2003. – 466 с.
4. Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: Наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції. / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України; М.О.Шульга (наук. ред.) та ін. – К., 2002. – 533 с.
5. Шатохін А.М. Трансформація соціальної сфери села в контексті транзитного стану українського суспільства // Проблеми розвитку соціологічної теорії: Соціальні процеси в Україні. – К., 2004. – С.158-162.

**Мартиненко Л.Б., к. філос. н., доц.
УДПУ імені Павла Тичини**

СТРУКТУРА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ПРОФЕСІЙНОЇ Й СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТА І ЙОГО ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ

Визначальною умовою успішного розв'язання завдання з відновлення духовності, на наше глибоке переконання, є істотне підвищення рівня професійної культури педагогів. Воно потребує глибокої філософської рефлексії цього феномену. Це тим більш важливо, що, за словами широко відомого філософа і теоретика педагогіки, одного із фундаторів сучасної філософії освіти Дж. Дьюї, якщо ми готові вбачати освіту як процес формування ставлення, емоційного і розумного, до природи й до іншої людини, всю філософію варто вважати загальною теорією освіти.

З цих позицій видається вкрай необхідним філософсько-педагогічний аналіз сутності, змісту і призначення професійної культури викладача та її ролі у формуванні й розвитку духовно-культурного потенціалу студента. Цілком природно, що успішне формування і розвиток людини культури може здійснювати тільки педагог, який сам є носієм високої загальної і

професійної культури. Тільки у цьому разі його особистий вплив на студентів буде ефективним.

Особиста культура педагога маж виявлятися у відкритті студентам його багатого духовного світу. Тому тут досить доречним видається глибоко філософський за сутнісним сенсом відмий вислів німецького письменника і критика Й. Гофмільера про те, що душею культури ж культура душі. Ось чому загальна і професійна культури особистості постають важливою інтегральною характеристикою її життя й діяльності, її поведінки і характеру взаємовідносин з іншими людьми, її моральних та естетичних поглядів, смаків та ідеалів.

Однак духовність не виникає сама по собі, тому в структурі педагогічної культури викладача повинні бути, по-перше, належний арсенал засобів дієвого педагогічного і особистісного впливу на студентів, по-друге, високий рівень професійної компетентності у сфері тих дисциплін, які він викладає, по-третє, чітка психологічна спрямованість на професійну педагогічну діяльність, по-четверте, розвинена педагогічна майстерність, по-п'яте, розвинена інтуїція і здатність успішно поєднувати використання загальних положень педагогічної теорії із вдалим і доречним експромтом. Останнє ж потребує наявності у цього педагога високої загальної культури, широкого кругозору та ерудиції.

Використання ним несподіваних, на перший погляд, історичних епізодів і фактів, літературних творів, згадок про твори живопису, музики тощо як ілюстрацій до лекційного матеріалу робитиме цей матеріал більш привабливим і зрозумілим, сприятиме кращому його сприйняттю й запам'ятовуванню. У той же час, це збуджуватиме інтерес студентів і до навчальної дисципліни, і до самого лектора, і до тих творів культури і мистецтва, які він згадує. Отже, це буде не тільки свідченням його власної високої культури й багатого духовного світу, а й потужним чинником і дієвим мотивом для студентів в оволодінні ними багатствами культури, формуванні й розвитку свого духовного світу. Тут виникає і ще одна цікава обставина. Вона стосується комунікативної культури викладача, його манери спілкування, використання мовленнєвих засобів. Адже, як свідчить реальна практика освітньої діяльності, всі ці чинники справляють дієвий вплив на розвиток мовленнєвої культури студентів.

Не секрет, що сьогодні багато студентів, м'яко говорячи, не дуже схвально сприймають курс філософії, не засвоюють належним чином її основні положення, через що втрачають можливості формування своїх світоглядних позицій, методологічних принципів професійної діяльності й основ свого духовного світу. Можна навести цілу низку причин цього явища. По-перше, викладання курсу філософії на другому курсі є недоцільним, оскільки студенти ще не отримали належної загальної науково-природничої підготовки. По-друге, окремі викладачі подають матеріал курсу формально, не турбуючись про його сприйняття і розуміння студентами. Вони, очевидно, не знають тієї максими Канта, що

не філософії треба навчати, а філософствуванню. По-третє, матеріал курсу філософії сьогодні нерационально структурований з позицій дидактики, насамперед з його здатності викликати інтерес студентів. На наше переконання, спочатку необхідно давати загальні положення, принципи та функції філософії, потім – можливості їх застосування в осмисленні людиною себе і свого місця у світі, своєї професії й майбутньої професійної діяльності, а також суспільних подій і явищ, і тільки після цього – історію філософії.

Саме у такому випадку виникатиме можливість не тільки істотно підвищити інтерес студентів до філософських проблем сучасності, а й підвищити рівень їх загальної культури, розширити духовний світ і прищепити культуру мислення. Остання забезпечить потужний зворотній зв'язок, який посилить усвідомлене прагнення до оволодіння новими надбаннями духовної культури й подальше розширення духовного світу. Водночас належна культура мислення допоможе студентам у розумінні потреби у філософській культурі, а відтак, у свідомому оволодінні системним підходом до засвоєння навчального матеріалу з інших дисциплін і до формування своєї високої професійної компетентності.

Таким чином, духовність як один із центральних складників культури й моральності особистості стає складним поліфункціональним і багатоаспектним утворенням: вона є не тільки метою виховання і особистісного розвитку студентів, а й потужним джерелом і механізмом цих процесів, інструментом формування свідомого прагнення студентів до забезпечення якості навчально-виховного процесу й підвищення рівня їх загальної культури. Однак варто знову повторити, що ці можливості можуть бути успішно реалізовані лише за умови високої професійної компетентності, педагогічної майстерності викладача та його педагогічної культури. Сама ж педагогічна культура, у свою чергу, також є водночас і складником філософії освіти, яку сповідує викладач, і важливим інструментом її подальшого розвитку, і засобом дієвого педагогічного впливу на студентів, насамперед через культуру спілкування з ними. Адже відомо, що саме в процесі спілкування найбільш яскраво виявляються і духовність, і загальна культура людини, і її ставлення до співрозмовника.

З позицій філософії освіти цікаво розглянути й проблему співвідношення між духовністю людини та її релігійними віруваннями і переконаннями. Воно є актуальним тому, що, по-перше, сьогодні все більше людей, у тому числі й серед студентів, звертаються до релігії. По-друге, в такій багатоконфесійній країні, як Україна, релігійні вірування, на жаль, є не тільки формою суспільної свідомості, але й одним із чинників розколу. По-третє, більшість традиційних релігій дійсно є потужним джерелом духовності і культури, однак і справжня духовність, і культура існують і поза релігійними віруваннями.

Таким чином, віра є власною, внутрішньою справою кожної людини і насаджувати духовність студентам через релігію було б некоректно. Тим

більш, що формування й розвиток духовності й культури постає важливим завданням системи освіти й конкретизацією цілей виховання та особистісного розвитку. Оскільки ж церква в нашій країні відокремлена від держави, а освіта є частиною державних інститутів, розв'язання вказаних завдань треба здійснювати нерелігійними методами і засобами. Хоча це зовсім не виключає і звернення до кращих духовно-культурних надбань релігій. Проте в цьому випадку варто діяти вкрай обережно і делікатно, оскільки домінування одного вірування здатне зачіпати почуття прихильників іншого вірування.

Формування духовного світу студентів є важливим і достатньо складним завданням. Його важливість зумовлена тією роллю, яку вони відіграватимуть в соціально-економічному і духовно-культурному відродженні України. Оскільки ж вони утворюють майбутню інтелектуальну і науково-технічну еліту країни, їхня культура й духовний становитимуть собою істотний чинник впливу на широкі верстви населення. Тому філософія педагогічної культури має бути активною. Це означає не тільки те, що вона сприяє успішному виконанню педагогом своїх навчально-виховних завдань, але й те, що в процесі їх виконання вона здатна поступово трансформуватися у філософську культуру студентів. А це вже буде якісно новим рівнем розвитку і їхньої професійної й соціальної компетентності, а також загальної культури й духовного світу.

Більш того, беремо на себе сміливість стверджувати, що зростання рівня духовної культури студентства неминуче впливатиме також на їх викладачів, вимагаючи від них не відставати від своїх вихованців. Філософія педагогічної культури, таким чином, розкриває як перед дослідником, так і перед педагогом-практиком нові цікаві горизонти виявлення її можливостей. І перш за все треба визначити її вплив на суспільство і суспільну свідомість, характер суспільних відносин і систему суспільних цінностей та ідеалів. Цей вплив випливає з того, що освіта має глобальний характер, охоплюючи практично все населення і тією чи іншою мірою впливаючи на само сприйняття й розуміння своєї сутності та призначення буквально кожним індивідом.

Згадувана вище О. В. Бондаревська справедливо вважає педагогічну культуру частиною загальнолюдської культури. Правда, при цьому не можна погодитися з твердженням автора, що змістом її є світовий педагогічний досвід, який вона зводить до зміни культурних епох і відповідних педагогічних цивілізацій та історії педагогічної науки і освітньої практики, до зміни освітніх парадигм. На наше глибоке переконання, педагогічну культуру варто розглядати у двох аспектах – як культуру професійної діяльності педагогів та як особисту культуру конкретного виконавця цієї діяльності. Хоча стосовно справжнього педагога термін «виконавець діяльності» видається не дуже вдалим, адже він виконує надзвичайно важливу і відповідальну суспільну місію.

Саме у цьому сенсі філософія педагогічної культури виходить з того, що в узагальненому вигляді ця культура виступає системною характеристикою рівня професійного та особистісного розвитку педагога, проявом якої є його глибоко усвідомлена діяльність та взаємини зі студентами, колегами, іншими людьми, світом та з самим собою. Вона визначає міру його духовно-практичної універсальності як активного суб'єкта соціокультурної творчості, тому передбачає чітко виражений інноваційний тип мислення і щире прагнення не просто передати студентам свої знання, досвід і культуру, а й сприяти тому, щоб вони у своїй діяльності йшли далі, оскільки саме в цьому і полягає науково-технічний і соціальний прогрес.

Отже, по-перше, у складних умовах мінливого світу істотно зростає значення не тільки професійної, а й соціальної компетентності фахівців, їх світоглядних позицій, моральних принципів і переконань та духовно-культурного рівня. По-друге, забезпечення належного розвитку цих якостей у студентів потребує високого професіоналізму, педагогічної майстерності і педагогічної культури викладача. По-третє, педагогічна культура є системною характеристикою рівня його професійного та особистісного розвитку, стилю його роботи і спілкування зі студентами та іншими людьми. Тому, по-четверте, педагогічна культура має ґрунтуватися на чітких філософських і логіко-методологічних принципах і передбачати високу культуру філософського мислення та здатності допомагати студентам у прищепленні їм такої культури. По-п'яте, у складній і розвиненій структурі педагогічної культури одне з центральних місць посідає духовність, яка є визначальним чинником забезпечення гуманістичного розвитку нашого суспільства і основним інструментарієм формування і розвитку духовного світу студента, духовно-культурного відродження України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баженова Н. Г. О воспитании духовно-нравственной культуры студентов // Высшее образование в России. – 2011. – №4. – С. 152 – 155.
2. Бондаревская Е. В. Педагогическая культура как общественная и личная ценность // Педагогика. – 1999. – №3. – С. 37 – 43.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
4. Донцов А. В. Формування моральнісних механізмів поведінки студентської молоді. – Харків: Шлях, 1999. – 266 с.
5. Мазур Н. Зміст професійної культури викладача вищої школи // Рідна школа. – 2007. – №4. – С. 12 – 14.
6. Охрімчук Р. М. Духовність // Енциклопедія освіти. – С. 244 – 245.
7. Сноу Ч. Две культуры. – М.: Прогресс, 1973. – 144 с.

Олейнічук О.М., к. юр. н., викл.
УДПУ імені Павла Тичини

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ, ПЕРЕДБАЧЕНОЇ СТ.175 КК УКРАЇНИ

Анотація

Олейнічук О.М. Теоретико-методологічні засади дослідження кримінальної відповідальності, передбаченої ст.175 КК України. – *Стаття.*

У статті проаналізовано теоретико-методологічні засади дослідження кримінальної відповідальності за невиклату заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат.

Ключові слова: *склад злочину, кримінальна відповідальність, невиклати, заробітна плата, стипендія, пенсія, інші установлені законом виплати, соціальні виплати та допомоги.*

Abstract

Oleinichuk O. Theoretical and methodological foundations of the research of criminal liability under Article 175 of the Criminal Code of Ukraine. – *Article.*

The article analyses the theoretical and methodological principles of criminal liability research for non-payment of wages, scholarships, pensions or other payments established by law.

Key words: *a corpus delicti, criminal liability, non-payment, wages, scholarship, pension, other payments established by the law, social payments and benefits.*

Постановка проблеми. Дослідження кримінальної відповідальності за безпідставну невиклату заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат було розпочато з визначення його теоретико-методологічних засад, що включало наступне: вивчення ступеня розробленості теми та наступного обґрунтованого формулювання невирішених проблем, що досліджувалися надалі; визначення системи методів наукового пізнання, застосовування яких зробить можливим досягнення окресленої мети і завдань цього дослідження. Зазначене й визначає актуальність цієї роботи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Суттєвий внесок у дослідженні питань кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст.175 КК України, зокрема зробили П.П.Андрушку, С.І.Бородін, І.О.Зінченко, С.Я.Лихова, М.І.Мельник, Є.І.Соктоєва, А.В.Тарасенко, В.В.Топчій, Є.В.Шевченко та інші.

Мета статті полягає у висвітленні аналізу теоретико-методологічних засад дослідження кримінальної відповідальності за невиклату заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат.

Основні результати дослідження. З'ясовуючи ступінь розробленості теми зазначимо, що наукових досліджень безпідставної невиклати заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат в Україні було проведено досить мало. Це перш за все пояснюється тим, що даний злочин у сучасній редакції є новим у кримінальному праві України. Слід зазначити, що окремі його аспекти певною мірою розкриті у докторській дисертації С.Я.Лихової на тему: «Злочини проти громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина за Кримінальним кодексом України (теоретико-правове дослідження)» (2006 р.) [9, с.1-529] та кандидатській дисертації В.В.Топчія на тему: «Кримінально-правова характеристика невиклати заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат (ст.175 КК України)» (2009 р.) [16, с.1-332]. Аналізуючи дані праці ми відразу відкинули догматичний підхід та використали метод юридичної логіки «Доказ від протилежного» (лат. «Argumentum ex contrario»). Тому тут і надалі ми стверджуємо, що дані праці, хоча й містять значну теоретичну цінність для вітчизняної науки кримінального права і були враховані нами у подальшому, але вони не відображають дійсної повної суті теоретичних та практичних проблем злочину, передбаченого ст.175 КК, виходячи з наступного. Як нами вже зазначено вище у вступі, в названих нами авторів не було розкрито поняття цього злочину; не досліджено сутність його соціально-правової обумовленості; витоки та історія становлення кримінальної відповідальності за невиклату заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат були охоплені лише пізнім законодавством Російської Імперії та Радянського періоду без відповідного аналізу об'єктивних і суб'єктивних ознак знайдених складів злочинів, а також відповідно не було здійснено порівняльно-правове дослідження злочинів, передбачених чч.1 та 2 ст.175 КК з аналогічними злочинами деяких зарубіжних держав; не проведено відмежування цього злочину від суміжних злочинів передбачених, ст.ст.172, 173 та 175 КК та аналогічного адміністративно-правового делікту тощо; не у повній мірі розкриті кваліфікуючі ознаки цього діяння. Також автори вищезазначених робіт, як правило, мають інше бачення щодо розкриття структури об'єкта, місця предмета, потерпілого в складі злочину та розуміння інших складоутворюючих ознак злочину, передбаченого ст.175 КК. Наприклад, С.Я. Лихова та В.В. Топчій відносили, що охороняються кримінальним законом, називають помилково правовідносинами тощо. В.В.Топчієм не було доведено чому саме цей злочин є з матеріальним, а не з формальним складом [16, с.84]. Ці вчені також не проводили опитування працівників правоохоронних органів, прокуратури, суддів, захисників та представників

щодо протидії злочинам, передбачених ст.175 КК та відповідно студентів юридичних спеціальностей. Проведений аналіз вироків із цих справ у В.В.Топчія був здійснений лише за 2003-2004 роки [16, с.52] та у С.Я.Лихової, як вбачається з її твердження, що проведений відповідно ними аналіз ліг в основу узагальнення даної категорії справ, проведеного Верховним Судом України (далі – ВСУ) у 2006 р. [145, с.384], а отже маємо ще 2004-2005 роки. Крім цього, вважаємо висновок В.В.Топчія [16, с.12, 82, 190], у якому він пропонує замінити термінологічний зворот «установленої законом виплати» на відповідний зворот «установленої в законодавстві виплати» не достатньо обґрунтованим, а також враховуємо констатацію цього вченого, що в межах однієї роботи неможливо проаналізувати весь нормативний матеріал [16, с.70-72] тощо, була зроблена спроба певною мірою усунути цю прогалину.

Також з метою доведення наукової новизни теми нашого дослідження покажемо, що тема в такій постановці в Україні ніколи не розроблялася, і зараз не розробляється. На перший погляд, тема наукового дослідження В.В.Топчія є досить подібною до запропонованої нами, тому, окрім вищезазначеного аналізу питань, що не підлягали дослідженню та інших, доведемо її відмінність, провівши аналіз ключових етимологічних термінів використаних у їх назвах. У роботі В.В.Топчія таким зумовлюючим терміном є «кримінально-правова характеристика», що за тлумаченням ключового слова «характеристика» у даній смисловій інтерпретації при зверненні до Великого тлумачного словника сучасної української мови за редакцією В.Т.Бусела, означає: «опис, визначення істотних, характерних особливостей, ознак кого-, чого-небудь або ж показники якості, стану і т. ін. чогось» [3, с.1556]. Зазначене свідчить, що попередня тема дисертаційного дослідження стосувалася кримінально-правового визначення якості, стану, опису, істотних, характерних особливостей, ознак складу злочину, передбаченого ст.175 КК, тощо (більш точно це характеризується його завданнями). Запропонована ж нами тема містить ключовий етимологічний термін «кримінально-правове дослідження», де головним спонукальним словом для подальшої роботи є «дослідження». Таким чином, за вищезазначеним словником, це: дія за значенням досліджувати, дослідити або ж наукова праця, в якій досліджується яке-небудь питання, що означає у значенні «досліджувати» піддавати щонебудь ретельному науковому розгляду з метою пізнання, виявлення чогось або ж ретельно обстежувати кого-, що-небудь, уважно знайомитися з чим-небудь для встановлення чогось [3, с.321], а саме у нашому випадку ми ставимо своїм завданням уважно і ретельно ознайомитися, піддати науковому аналізу явище безпідставної невиплати заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат, за яке у КК України передбачена кримінальна відповідальність, як з позицій теорії, так і практики інкримінування діяння в вину правопорушнику, перш за все з

метою усунення дійсних недоліків ст.175 КК та вироблення рекомендацій і пропозицій, спрямованих на удосконалення зазначеної норми.

Про складність у з'ясуванні всіх особливостей досліджуваної відповідальності у межах однієї теми свідчить і проведена за досить короткий період з 2005 по 2012 роки велика кількість таких досліджень російськими вченими. Це насамперед роботи Є.І.Соктоєвої «Кримінальна відповідальність за невикплату заробітної плати, пенсій, стипендій, допомог та інших виплат (за матеріалами судової і прокурорської практики Уральського, Сибірського і Далекосхідного федеральних округів)» (2005 р.) [14, с.1-187], Н.Ю.Гронської «Злочини у сфері оплати праці та соціальних виплат по кримінальному законодавству Російської Федерації» (2007 р.) [4, с.1-199], Ю.С.Варанкіної «Кримінально-правові проблеми боротьби з невикплатою заробітної плати (за матеріалами Приволзького федерального округу)» (2008 р.) [2, с.1-205], Д.Л.Кокоріна «Кримінально-правова характеристика невикплати заробітної плати» (2009 р.) [6, с.1-195], О.В.Панкратової «Невикплата заробленої плати, пенсій, стипендій, допомог та інших виплат (ст.145-1 КК РФ): кримінально-правовий і кримінологічний аспекти» (2012 р.) [11, с.1-32]. Як бачимо, Ю.С.Варанкіна та Д.Л.Кокорін взагалі досліджували відповідні питання лише щодо невикплати заробітної плати. Але у цілому будь-яку з цих робіт у певному сенсі можна оцінити заново, адже кожна нова з них доповнювала попередню, усувала недоліки, виробляла нові наукові положення тощо та створювала передумови для майбутніх наукових досліджень у цьому напрямку.

Так, із впевненістю можемо констатувати, що в українській кримінальній науці відсутнє комплексне і системне дослідження проблем кримінальної відповідальності за безпідставну невикплату заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат, а вищезазначені праці, хоча і мають наукову цінність, не є всеохоплюючими, у певних частинах є поверхневими (у витоках, історичному та зарубіжному аспектах тощо) або ж ґрунтуються на законодавстві іншої країни та не розкривають у повному обсязі специфіки і змісту злочину, передбаченого ст.175 КК.

Далі ми визначимось з методами наукового пізнання, без використання яких успішно виконати це дослідження було б неможливо. Насамперед, це філософські методи, що задають загальний напрямок дослідження. По-друге, це загальнонаукові методи дослідження, які будуть використані у необхідному нам співвідношенні, а саме: методи емпіричного дослідження, методи теоретичного пізнання та загальнологічні методи і прийоми пізнання [10, с.28-34]. Але враховуючи те, що кожна наука має свій специфічний предмет дослідження ми далі виділимо і розглянемо осяжні наслідки лише тих наукових методів, які найбільше стосуються юридичних наук, у т.ч. науки кримінального права, відповідають темі, меті, завданням, об'єкту, предмету та змісту нашої

роботи, а саме: діалектичний, історико-правовий, порівняльно-правовий, системний, соціологічний, герменевтичний, догматичний тощо.

Діалектичний, або філософський, метод [7, с.23] як загальний спосіб пізнання використовувався у всіх проведених дослідженнях. Покажемо це на прикладі застосування трьох основних принципів матеріалістичної діалектики [5, с.242-244]. Але слід зазначити, що це не єдині діалектичні принципи [12, с.478-496], що будуть нами використані. Так, першим є принцип розвитку (або принцип історизму), який виходить із того, що будь-яке явище, подія – це процес, у якому завжди є народження (виникнення), становлення, загибель (знищення) і поява на старій основі нової якості і так нескінченно [5, с.242]. Відповідно цей метод вимагає від нас у пізнанні законодавчих, теоретичних та практичних положень кримінально-правової відповідальності за безпідставну не виплату заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат відповісти на наступні чотири питання [5, с.242]. Перше з них стосується генези, а саме: як, із чого, у силу яких причин виникла дана відповідальність [5, с.242]. У другому питанні, що стосується саме минулого (історії досліджуваної нами відповідальності), ми намагалися у повній мірі відповісти на наступні питання: Які етапи ця відповідальність пройшла у своєму розвитку? Як ці етапи зв'язані між собою? Що на кожному з етапів ця відповідальність втрачала і що здобувала нового? Які можливості реалізовані в її розвитку, які – ні? [5, с.242]. Так відповідаючи на ці два перші розширені питання ми більшою мірою присвятили дослідження у яких розглядаються та аналізуються витоки, історія, поняття і соціально-правова обумовленість даної заборони (ст.175 КК). Третє питання розкриває сьогодення, таким формулюванням: «Якщо досліджуваний злочин продовжує актуально існувати, то необхідно відповісти на запитання: чим він є тепер?» [5, с.242]. Тому комплексну відповідь ми отримуємо у подальших дослідженнях, зокрема у дослідженні, що розкриває поняття злочину і соціально-правову обумовленість досліджуваної заборони. Четверте питання, що змальовує майбутнє ставить такі питання: Які основні тенденції розвитку цього злочину? Які існують альтернативні шляхи реалізації цих тенденцій у майбутньому (прогноз, як необхідний елемент принципу розвитку) [5, с.242]. Як бачимо, останнє питання зобов'язує нас до вироблення висновків і пропозицій, що дозволять у майбутньому покращити норму, передбачену ст.175 КК, так і норми законодавства України, які стосуються досліджуваного злочину. Отже, цей метод дозволив дослідити динаміку розвитку цієї відповідальності від перших витоків, змалювати історію її становлення, дослідити сучасний стан кримінального законодавства України та зарубіжних держав, а також окреслити перспективи розвитку досліджуваної норми у майбутньому тощо. Другим є принцип загального зв'язку, який свідчить, що для того, щоб зрозуміти суть досліджуваного

нами злочину, необхідно з'ясовувати різноманіття його зовнішніх і внутрішніх зв'язків: виділити серед цього різноманіття закони, тобто суттєві, загальні, необхідні, повторювані зв'язки [5, с.243]. Використання даного принципу спонукало нас на дослідження внутрішньої складової цього злочинного діяння (його об'єктивних та суб'єктивних ознак, так і суттєвих ознак цих складових злочину), при цьому такий аналіз ми проводили на всіх етапах нашого дослідження. Зовнішні зв'язки ми мали змогу розкрити як при дослідженні законодавства України, яке стосується ознак окремих злочинів, передбачених статтею 175 КК, так і досліджуючи розмежувальні ознаки цього злочину від суміжних злочинів та аналогічного адміністративного делікту. Досліджуючи вироки цей принцип був також корисним при виявленні суттєвих і несуттєвих зв'язків, загальних і одиничних; динамічних і імовірнісних, або ж статистичних, прямих і зворотніх зв'язків тощо. Натомість третій принцип протиріччя орієнтує нас при збагненні сутності досліджування злочину, дає можливість проаналізувати основні протиріччя такого дослідження [5, с.244]. Цей принцип допоміг співставити результати нашого дослідження як в історичному контексті, так і виявити суттєві відмінні ознаки з суміжними злочинами, іншими галузями права, особливо адміністративного делікту, а також закордонними нормами. Застосовувався він також при аналізі різних точок зору тощо, що у певній мірі полягало у виявленні у них протиріч або протилежностей. Також слід зазначити, що принцип діалектичної суперечливості націлює на постановку проблем та їх вирішення [12, с.496]. Що було й зроблено на початку цієї роботи.

Використання історико-правового методу дозволило нам провести ретроспективне дослідження відповідальності за цей злочин у конкретних історичних періодах, виділивши при цьому характерні для кожного з них ознаки. При цьому ми виявили характер розвитку та змін досліджуваної відповідальності, показали її історичну динаміку, що проявляється в досягненні не тільки загального, а й своєрідного, особливого в історії, а саме того, що не увійшло в досліджувану нами норму у процесі її становлення та розвитку.

Порівняльно-правовий метод використаний під час компаративістського дослідження відмежування зазначеного нами злочину від суміжних та аналогічного адміністративно-правового делікта, а також при аналізі законодавства окремих зарубіжних держав, для виявлення загального, схожого та відмінного. На нашу думку, цей метод мав визначити напрями удосконалення ст.175 КК з урахуванням саме іноземного досвіду. Також він відповідно застосовувався під час аналізу нормативно-правових актів, різних точок зору науковців, висунутих ними концепцій та положень, що стосуються предмета дослідження.

Системний метод дав змогу з'ясувати внутрішню побудову та місце злочину, передбаченого ст.175 КК, у системі злочинів. Враховуючи те, що принцип системності націлений на всебічне пізнання предмета, як він існує у той чи інший момент часу; він націлений на відтворювання його сутності, інтегративної основи, а також різноманітність його аспектів, проявів сутності при її взаємодії з іншими матеріальними системами (тут передбачається, що даний предмет відокремлюється від свого минулого, від попередніх своїх станів; робиться це для більш спрямованого пізнання його актуального стану) [12, с.493]. Таким чином, зазначена специфіка системного підходу також зумовила нас провести дослідження на розкриття певної цілісності альтернативних предметів досліджуваного злочину, на виявлення різноманітних типів зв'язків складної бланкетної норми, передбаченої ст. 175 КК і зведення їх в єдину теоретичну картину та вироблення системної моделі законодавства досліджуваної бланкетної норми.

Методи діалектичної та математичної логіки (аналізу, синтезу, узагальнення, індукції, дедукції, аналогії та алгоритму тощо) у тій чи іншій мірі використано у всіх наших дослідженнях для вдосконалення понятійного апарату, під час дослідження нормативно-правових актів, вироків, різних точок зору авторів з окремих питань за предметом дослідження, для комплексного розмежування злочинів, передбачених ст.ст.172, 173 та 175 КК. Зокрема, використання логіко-семантичного методу з метою безумовного сприйняття свідомістю уживаних конструкцій слів викликано необхідністю поглибленого дослідження термінологічного апарату, як правило з допомогою спеціальних тлумачних словників [1, с.1-1536; 3, с.1-1728; 15, с.1-576] та юридичних енциклопедій тощо [13, с.1-221; 17, с.1-628; 18, с.1-731; 19, с.736] через призму їх загальноприйнятого розуміння в українській мові. Відтак, глибинне сутнісне сприймання суті понять, що досліджуються у роботі, не можливе без поєднання семантичного підходу та законів юридичної логіки. Всебічно застосовувалися у даній роботі методи аналізу, синтезу, індукції та дедукції. Використання методу узагальнення дозволило систематизувати існуючі твердження щодо предмета дослідження, а також виділені окремі ознаки досліджуваних у цій роботі норм. Застосування методу аналогії для з'ясування подібних ознак було можливим у ретроспективному аналізі та у всіх компаративістських дослідженнях проведеної роботи. Використання методу логіко-математичного алгоритмування (логічної програми кваліфікації), запропонованого В.М.Кудрявцевим [8, с.179-185], дозволило за допомогою загальної схеми (алгоритму) провести комплексне розмежування складів злочинів, передбачених ст.ст.172, 173 та 175 КК.

Статистичний метод став у нагоді при вивченні судової практики, а соціологічний – відповідно анкетування. Для з'ясування думки саме

фахівців права було проведено анкетування 300 опитаних працівників правоохоронних органів, прокуратури, суддів, захисників та представників щодо протидії злочинам, передбачених ст.175 КК та відповідно 300 опитаних студентів юридичних спеціальностей, за результатом якого було проведено статистичний підрахунок та підготовлено відповідні аналітичні довідки. Проведений нами статистичний аналіз однієї тисячі сорока семи вироків з Єдиного державного реєстру судових рішень (далі – ЄДРСР) винесених упродовж 2007-2017 рр. у частині кримінальної відповідальності за безпідставну невиклату заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат (ст.175 КК) показав, що загальна кількість вироків щодо засуджених – 1031 (98,5%), у т.ч. за ч.1 – 981 (95,2%) та ч.2 – 50 (4,8%), а вироків щодо виправданих – 16 (1,5%) у т.ч. за ч.1 – 15 (93,75%) та ч.2 – 1 (6,25%). Нами піддано аналізу практично 100% доступних судових рішень (вироків) із вказаної категорії справ, розміщених у зазначеному вище ЄДРСР та підготовлено відповідну аналітичну довідку. Але більш детальному аналізу піддано 132 вироків щодо засуджених за 2014-2017 рр. Варто зауважити, що нами повною мірою не досліджувалися постанови (за КПК 1960 року) та ухвали суду за вказаний період, як правило, по причині, що вони не містять, за окремим виключенням, обов'язковий для вироків опис важливих для нашого дослідження передбачених п.2 ч.3 ст.374 КПК України (аналогічна норма була й в КПК 1960 року) сукупності об'єктивних та суб'єктивних ознак злочину. Для контекстного пошуку зазначених вироків нами було використано наступний алгоритм послідовного відбору за ключовими пошуковими запитамі: 1) «ст. 175 КК» OR «ст. 175 Кримінального кодексу»; 2) «ст. 175 УК» OR «ст. 175 Уголовного кодекса»; 3) «ст. 175 ч. 1 КК» OR «ст. 175 ч. 1 Кримінального кодексу»; 4) «ст. 175 ч. 1 УК» OR «ст. 175 ч. 1 Уголовного кодекса»; 5) «ст. 175 ч. 2 КК» OR «ст. 175 ч. 2 Кримінального кодексу»; 6) «ст. 175 ч. 2 УК» OR «ст. 175 ч. 2 Уголовного кодекса». Слід зазначити, що ми отримали приблизно на 10 відсотків більше судових документів, ніж зазначено вище, але під час вивчення відповідних кримінальних справ вдалося виключити однакові судові рішення під різними номерами, а також інші ухвали (постанови) та вироків, які потрапили у результати пошуку помилково. Використання у пошуковому запиті російської мови дозволило отримати 334 вироків, що становить 31,9% від загальної кількості досліджуваних нами. Винесення вироків на російській мові, як правило, було характерним до 2014 року для Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Харківської та Херсонської областей та АРК. У 2014 році маємо лише два таких вироків в Дніпропетровській та один вирок в Одеській області. Слід зазначити, що нами була зроблена спроба порівняти отримані результати із даними управління організаційного забезпечення діяльності Державної судової адміністрації України, але це виявилось неможливим у

зв'язку з тим, що досліджуваний нами злочин у звітності судів окремо не виділяється.

Натомість герменевтичний метод використовувався на усіх етапах дослідження переважно для правового тлумачення і розуміння юридичних конструкцій, термінів, історико-правових джерел, кримінального законодавства України та деяких зарубіжних держав.

У той же час догматичний метод, застосований нами при формулюванні висновків і розробці пропозицій, допомагає встановити реальну суть досліджуваних невіршених проблем саме з позиції буквального та однозначного розуміння.

Усі ці та інші методи дослідження використовувалися нами для переконливості та реальності наукових результатів у їх взаємозв'язку і взаємозалежності з метою проведення всебічного, повного та об'єктивного дослідження.

Висновок. Отже, теоретико-методичні засади з'ясування питань кримінально-правової характеристики відповідальності за безпідставну невыплату заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат повинні ґрунтуватися на специфіці об'єкта та предмета дослідження, що обґрунтовується необхідністю використання діалектичного методу пізнання; історико-правового; порівняльно-правового; системно-структурного; діалектичної та математичної логіки, статистичного, герменевтичного, догматичного та соціологічного методу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Большой толковый словарь русского языка. / Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. СПб. : «Норинт», 2000. 1536 с.
2. Варанкина Ю. С. Уголовно-правовые проблемы борьбы с невыплатой заработной платы (по материалам Приволжского федерального округа) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва : РГБ, 2008. 205 с. (Из фондов Российской Государственной Библиотеки).
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад, і голов. ред. В. Т. Бусел. К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Гронская Н. Ю. Преступления в сфере оплаты труда и социальных выплат по уголовному законодательству Российской Федерации : ст. 145.1 УК РФ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва : РГБ, 2007. 199 с. (Из фондов Российской Государственной Библиотеки).
5. Губар О. М. Філософія : інтерактивний курс лекцій : Навч. посібник. К. : Центр учбової літератури, 2007. 416 с.
6. Кокорин Д. Л. Уголовно-правовая характеристика невыплаты заработной платы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Екатеринбург, 2009. 195 с.

7. Кримінальне право України : Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2010. 456 с.
8. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. 2-е изд., перераб. и дополн. М. : Юристъ, 2004. 304 с.
9. Лихова С. Я. Злочини проти громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина за Кримінальним кодексом України (теоретико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. К., 2006. 529 с.
10. Основи методології та організації наукових досліджень : Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. К. : Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
11. Панкратова О. В. Невыплата заработной платы, пенсий, стипендий, пособий и иных выплат (ст. 145-1 УК РФ) : уголовно-правовой и криминологический аспекты : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Московская государственная юридическая академия им. О. Е. Кутафина, Кубанский государственный ун-т. М. : МГЮА им. Кутафина, 2012. 32 с.
12. Подольська Є. А. Філософія. Підручник. К. : Фірма «Інкос», Центр навчальної літератури, 2006. 704 с.
13. Популярна юридична енциклопедія / Кол. авт. : В. К. Гіжевський, В. В. Головченко ... В. С. Ковальський (кер.) та ін. К : Юрінком Інтер, 2002. 528 с.
14. Соктоева Е. И. Уголовная ответственность за невыплату заработной платы, пенсий, стипендий, пособий и иных выплат (по материалам судебной и прокурорской практики Уральского, Сибирского и Дальневосточного федеральный округов) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. М., 2005. 187 с.
15. Толковый словарь живого великорусского языка. Владимира Даля. : В 4 т. / Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа. 2-е изд. С.-П., 1882. Т. 3. 576 с.
16. Топчій В. В. Кримінально-правова характеристика невиклати заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат (ст. 175 КК України) : Дис.. канд. юрид. наук : 12.00.08. К., 2009. 271 с.
17. Энциклопедия государства и права / Под ред. П. Стучка. М. : Издательство коммунистической академии, 1925-26. Т. 1. 1925-26. 628 с.
18. Энциклопедия государства и права / Под ред. П. Стучка. М. : Издательство коммунистической академии, 1925-26. Т. 2. 1925-26. 731 с.
19. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 5 : П-С. 2003. 736 с : іл.

ПРОБЛЕМАТИКА ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Анотація. В даній статті виконано аналіз проблем чинного інформаційного законодавства України, зокрема в сфері забезпечення інформаційної безпеки держави, запропоновано певні шляхи для їх подолання.

Ключові слова: інформація, інформаційне законодавство, інформаційна загроза, інформаційна безпека, інформаційна агресія, кібербезпека.

Аннотация. В данной статье выполнен анализ проблем действующего информационного законодательства Украины, в частности, в сфере обеспечения информационной безопасности государства, предложены определенные пути для их преодоления.

Ключевые слова: информация, информационное законодательство, информационная угроза, информационная безопасность, информационная агрессия, кибербезопасность.

Annotation. In this article the analysis of problems of the current information legislation of Ukraine, in particular, in the sphere of information security of the state, certain ways to overcome them are offered.

Key words: information, information legislation, information threat, information security, information aggression, cybersecurity

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що нині наша держава, з огляду на ряд факторів, опинилася в епіцентрі інформаційної агресії. З початком російсько-українського конфлікту, який має соціально-політичне підґрунтя, перед Україною постали гострі інформаційні виклики, які потребують ретельного наукового дослідження. З огляду на це, особливої актуальності для нашої держави набули проблеми теоретичного осмислення інформаційної безпеки, стану її забезпечення, її проблем, аналізу та оцінки основних інформаційних загроз та практичного впровадження інформаційного опору для захисту національного суверенітету та територіальної цілісності України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням питань інформаційної безпеки, займалися такі українські дослідники, як Б. Кормич, О. Додонов, О. Баранов, В. Андрєєв, В. Хорошко, В. Чередниченко, М. Шелест, О.Олійник, О. Соснін, Л. Шиманський, а

також відомий дослідник проблем інформаційної безпеки Р. Калюжний. Наукові труди цих видатних вчених, та їх вклад у питання інформаційної безпеки та інформаційне законодавство важко перецінити.

Дана ж стаття, здебільшого, присвячена аналізу чинного законодавства в інформаційній сфері, зокрема забезпеченню інформаційної безпеки.

Мета статті. Мета дослідження полягає у проведенні аналізу проблематики чинного законодавства в сфері забезпечення інформаційної безпеки України та напрацювання шляхів вирішення основних проблем її забезпечення.

Основні результати дослідження. Моніторинг стану забезпеченості інформаційної безпеки України надає можливість зробити висновок, що інформаційна сфера виявилася однією з найуразливіших в безпековому секторі України, виявивши серйозні прогалини в системі законодавчого, інституційного і організаційного забезпечення інформаційного простору [15, с. 42].

Зміни в законодавчому забезпеченні інформаційної сфери України з погляду її безпеки після агресії Російської Федерації зумовлює активне доповнення та змінення відповідної нормативної бази, яка діяла на етапі від проголошення незалежності і до початку ворожого втручання у 2014 році.

Розгляньмо найактуальніші законодавчі новели, що покликані сприяти забезпеченню інформаційної безпеки, які були розроблені у відповідь новим викликам і загрозам, що постали перед Україною.

6 травня 2015 року РНБО схвалила проект нової Стратегії національної безпеки, яка розрахована до 2020 року [7]. Попередні документи оборонного планування носили більш декларативний, ніж практичний характер. Даний документ базується на науковому підході, до його розроблення долучилися вітчизняні та міжнародні експерти.

Цей стратегічний документ оборонного планування передбачає забезпечення національної безпеки, окрім іншого, у сфері інформаційних ресурсів, критичної інфраструктури та кібербезпеки. Окремими загрозами інформаційній безпеці та кібербезпеці, а також інформаційним ресурсам Стратегія визначає:

- ведення інформаційної війни проти України;
- відсутність цілісної комунікативної політики держави, недостатній рівень медіа-культури суспільства;
- уразливість об'єктів державних інформаційних ресурсів до кібератак;
- фізичну та моральну застарілість системи охорони державної таємниці та інших видів інформації з обмеженим доступом.

У документі прописані пріоритети забезпечення інформаційної безпеки, що є важливим, конкретніше мова йде про:

- забезпечення наступальності заходів політики інформаційної безпеки проти всіх форм і проявів інформаційної агресії;
- створення інтегрованої системи оцінки інформаційних загроз та оперативного реагування на них;
- протидію інформаційним операціям проти України, маніпуляціям суспільною свідомістю і поширенню спотвореної інформації, захист національних цінностей та зміцнення єдності українського суспільства;
- розробку і реалізацію скоординованої інформаційної політики органів державної влади;
- виявлення суб'єктів українського інформаційного простору, що створені та/або використовуються Росією для ведення інформаційної війни проти України, та унеможливлення їхньої підривної діяльності;

З прийняттям Стратегії національної безпеки України можливе вирішення базової проблеми нашої держави – невідповідності національного законодавства в інформаційній галузі тим новим загрозам і викликам, з якими довелося зіштовхнутись у процесі російської агресії. Це дає поштовх формуванню комплексної національної системи забезпечення інформаційної безпеки.

Не так давно, в квітні 2018 року був введений у дію Закон України "Про основні засади забезпечення кібербезпеки України". Закон визначив основні правові та організаційні основи забезпечення захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, національних інтересів України в кіберпросторі, основні цілі, напрями та принципи державної політики, зокрема у сфері кібербезпеки. У даному законі дається визначення таким основоположним поняттям як «кібербезпека» «кіберзлочин» «кіберзагроза», тощо [5]. Тобто, лише у поточному році нарешті, на законодавчому рівні вдалося заповнити прогалину в даній сфері. Це при тому, що як відомо, кіберполіція була створена ще у 2015 році, хоча фактично такі функції виконувались поліцією набагато раніше.

Це безперечно є вагомим здобутком, однак лишається незрозумілим, чому за всі роки від початку виникнення кіберзлочинності, законодавець спромігся упорядкувати всі пов'язані з цим питанням лише зараз.

Стосовно функціонування такого органу як Департамент кіберполіції, теж постають певні питання. Наразі дізнатися інформацію щодо повноти виконання покладених на даний підрозділ функцій не виявляється можливим. На офіційному сайті Департаменту не міститься жодної статистичної інформації щодо кількості розслідуваних кримінальних правопорушень, повернутих внаслідок припинення злочинної діяльності державних коштів, динаміки кіберзлочинності та інших показників які б дозволили сформулювати, принаймні, уявлення про якість роботи кіберполіції.

Визначною подією стало введення в дію Указом Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017 Доктрина Інформаційної безпеки. У загальних положеннях Доктрини з поміж іншого вказується, що «...застосування Російською Федерацією технологій гібридної війни проти України перетворило інформаційну сферу на ключову арену протиборства. Саме проти України Російська Федерація використовує найновіші інформаційні технології впливу на свідомість громадян, спрямовані на розпалювання національної і релігійної ворожнечі, пропаганду агресивної війни, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України» [6].

Метою даної Доктрини є окреслення засад формування та реалізації державної інформаційної політики, в першу чергу щодо протидії агресивному інформаційному впливу РФ. Документ визначає національні інтереси України в інформаційній сфері особи, суспільства та держави.

Основною рисою Доктрини інформаційної безпеки 2017 року, яка відрізняє її від попередньої, розробленої у 2009 році є спроба врівноважити функції органів влади, силових структур у сфері інформаційної безпеки.

Одним з недоліків Доктрини вважаємо те, що вона не має конкретного регулювання потенційного залучення суспільства до заходів забезпечення інформаційної безпеки. Адже існують такі проекти, що створені на громадських засадах, (наприклад «СтопФейк», «Миротворець», «Лінія оборони») та мають на меті протистояння інформаційній війні, однак, в нормативному вимірі їх співпраця з державою не регламентується.

Однак, уважно вивчаючи вищерозглянуті документи, маємо констатувати, що і Стратегія, і Доктрина побудовані в одному форматі, інакше кажучи, за одним шаблоном. Зрозуміло, що стратегію розробляють (систему заходів, які визначають основний напрям дій) на основі доктрини (наукової теорії, системи поглядів), але кожен із цих документів повинен мати різне функціональне навантаження.

16 травня 2017 року президент України П. Порошенко підписав Указ № 133/2017, яким введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» [8]. З поміж іншого, цим Указом було заборонено доступ до таких популярних в Україні ресурсів як «ВКонтакте», «Однокласників», «Яндекс», «Mail.ru» та інших. Також опубліковано список фізичних та юридичних осіб, проти яких застосовані санкції. Дане рішення призвело до бурхливої реакції в українському суспільстві, та серед міжнародних партнерів.

Однак саме такий крок був необхідним, оскільки за даними Служби безпеки України саме через ці ресурси найбільше поширювався шкідливий інформаційний контент.

У Законі України «Про інформацію» у редакції від 01.01.2017 року [2], який є базовим для закріплення інформаційної сфери держави, визначення інформаційної безпеки відсутнє, а в Законі України «Про основи національної безпеки України» (Закон втратив чинність), який був основним орієнтиром забезпечення безпеки України, сутність інформаційної безпеки подано як невід’ємну складову національної безпеки без точного визначення цього поняття, тобто, замість поняття «інформаційна безпека України» використовується поняття «національна безпека України в інформаційній сфері» [3].

Попри це, новий Закон України «Про національну безпеку» від 21.06.2018 року дає взагалі дуже стисле визначення національної безпеки, а саме трактує її як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [4]. Жодне визначення інформаційної безпеки навіть у контексті національної безпеки відсутнє. Але, при цьому цікаво, що пунктом 3 частини 1 статті 19 цього Закону захист інформаційної безпеки покладається на Службу безпеки України.

Таким чином, інформаційне законодавство України в останні роки було дещо переглянute і трансформоване відповідно до нових викликів та загроз. Це дає певну надію, що законодавча база у поєднанні із відновленням системи національної безпеки, дозволять створити надійний механізм нейтралізації зовнішньої інформаційної агресії.

Через суперечливі норми у чинних законах України, щодо базових понять в інформаційній сфері, чергові нормативно-правові акти, що регулюють питання, зокрема інформаційної безпеки держави, розроблялися, скоріш за все, виходячи із суб’єктивного розуміння сутності інформації, державної інформаційної політики, та інформаційної безпеки або шляхом не зовсім вдалого копіювання зарубіжного досвіду. Найбільша проблема полягає в тому, що такий стан призводить до подальшого термінологічного нігілізму та ще більшої плутанини в інформаційному законодавстві України. Чинить негативний вплив на становлення та розвиток теоретичних основ з питань інформаційної безпеки держави, і як наслідок – викривляє відповідну практичну діяльність [14, с.64].

Отже, не дивлячись на обширні дослідження у сфері правового регулювання інформаційної безпеки, побудова законодавства у даній важливій сфері відбувається за принципом надолуження згаяного, та хаотичного заповнення прогалин.

Натомість необхідно стратегічно планувати, прогнозувати дії у даному напрямі. Але, важливо, щоб такі розробки носили не абстрактний характер, а конкретні, чіткі інструкції.

Так, в сфері нормативно-правового регулювання інформаційної безпеки, постають такі проблеми:

- велика завантаженість правової системи України законами і підзаконними нормативними актами у сфері інформаційних відносин, що ускладнює їх пошук, аналіз та реалізацію;

- розрізненість використовуваних понять, спричинена різницею в часі прийняття законів та підзаконних актів, що регулюють суспільні відносини, об'єктом яких є інформація;

- термінологічна неузгодженість, різне тлумачення однакових за назвою та формою понять та категорій, що призводить до їх дуалістичного розуміння і застосування на практиці;

- дублювання норм та колізії в процесі їх реалізації через розбіжності у розумінні структури і складу системи законодавства у сфері інформаційних відносин

- численні випадки неузгодженості нових правових актів у сфері інформаційних відносин із раніше прийнятими, що призводить до правового хаосу.

Велике значення має контроль держави щодо виконання вже прийнятих правових норм, належне фінансове й кадрове забезпечення структур, пов'язаних із системою інформаційної безпеки, активізація інституційних реформ, які відповідають нагальним потребам у зазначеній сфері.

Необхідним кроком має стати також приведення національного законодавства у відповідність із нормами міжнародного права, якщо це не суперечитиме національним інтересам. Крім того, у зв'язку з євроінтеграційним курсом нашої держави, важливо щоб вітчизняне законодавство в інформаційній сфері корелювалося з європейським.

Ще одна з проблем забезпечення інформаційної безпеки України багато в чому обумовлена пробілами в правовому регулюванні взаємодії суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки.

Основними причинами тут є: а) відсутність єдності між думками науковців, які досліджують дану проблему (розбіжності між визначеннями, структуруванням, принципами діяльності, пов'язаністю принципів із тими чи іншими функціями суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки, тощо); б) неготовність суб'єктів у сфері забезпечення інформаційної безпеки до усвідомлення методологічних засад (обмеженість і суперечливість зв'язків, що встановлюються між окремими принципами та реальними подіями щодо забезпечення інформаційної безпеки).

До прикладу, управління інформаційною сферою в Україні реалізують Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, Державний комітет з телебачення та радіомовлення України, Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту

інформації України. Крім цього, 14 січня 2015 року Кабінет Міністрів України виніс постанову «Питання діяльності Міністерства інформаційної політики України» (далі за текстом – МІП), якою затвердив Положення про створення Міністерства інформаційної політики України, основною метою якого стало формування інформаційної політики України та відбиття інформаційних нападів.

Аналіз функцій та повноважень державних органів регулювання інформаційної політики в Україні в загальних рисах демонструє такі суперечності:

- перетинання та заплутаність повноважень окремих установ та інституцій;
- занадто широке коло виконуваних повноважень;
- невідповідність назви установи її цільовому призначенню.

Суттєва проблема полягає в тому, що жоден із державних органів, на які покладено функції забезпечення інформаційної безпеки України, не несе відповідальності за незадовільний стан протидії інформаційним загрозам. Тобто все зводиться до того, що кожен виконує виключно свою функцію (або створює видимість її виконання), не знаючи, що роблять інші відомства в цій сфері [13, с.74].

Відтак, неможливо скласти остаточне наукове уявлення про сутність управління функціонуванням і розвитком забезпечення інформаційної безпеки без подолання (хоча б частково) виявлених суперечностей.

Пропозиції. Статтею 17 Конституції України визначено, що забезпечення інформаційної безпеки України є найважливішою функцією держави, справою всього Українського народу [1]. Незважаючи на цю конституційну норму та потребу невідкладного втілення її в життя, попри численні наукові напрацювання в сфері забезпечення інформаційної безпеки, мусимо констатувати, що єдине поняття такого терміну як «інформаційна безпека», а також взаємопов'язаних понять інформаційної сфери: “державна інформаційна політика”, “інформаційний ресурс”, “загроза інформаційній безпеці”, тощо на даний час не існує.

Тому, першочерговим заходом на нашу думку має стати об'єднання досліджень науковців, досвід практиків і зусилля РНБО України для визначення та закріплення такого основоположного терміну, та пов'язаного із ним понять.

Нажаль, на сьогодні національне законодавство в інформаційній сфері не систематизоване, і як вже вказувалося приймається по принципу надолуження згаяного.

З метою виправлення такої ситуації необхідно застосовувати системний і комплексний підходи у вирішенні проблем правотворчості, глибоке фундаментальне та прикладне теоретичне обґрунтування понять, категорій тощо. Крім того, залучити вітчизняних фахівців, які б володіли знаннями в галузі права та інформатики, нормами міжнародного права в

цій галузі, з метою формування нового, оригінального бачення вирішення проблем, виходячи зі специфіки реалій України, однак при цьому уникати необґрунтованого копіювання зарубіжного досвіду в даній сфері.

Однак, пропонується в першу чергу систематизувати всі закони та інші нормативно-правові акти сфери інформаційної безпеки які вже розроблені і існують. Усувати пробіли у законодавстві не шляхом видання нових численних нормативно-правових актів, а шляхом доповнення, зміни та актуалізації застарілих або суперечливих норм. Вивести з дії всі застарілі акти, що створюють колізії та неоднозначності. Тобто, таким чином припинити нагромаджувати та плодити численні нормативно-правові акти, натомість систематизувати та доповнювати.

Проблема забезпечення інформаційної безпеки нашої держави, як вже зазначалось, обумовлена прогалинами в правовому регулюванні взаємодії органів виконавчої влади при вирішенні завдань забезпечення інформаційної безпеки.

Для вирішення цієї проблеми вважається доцільним здійснити наступні заходи:

- розробити механізм узгодження діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування в забезпеченні інформаційної безпеки;
- активізувати діяльність із послідовного формування державної політики в забезпеченні інформаційної безпеки регіонів, створенні необхідних для реалізації цієї політики організаційних структур і нормативної правової бази;
- налагодити взаємодію регіональних структур із державними органами виконавчої влади і місцевого самоврядування при вирішенні питань забезпечення інформаційної безпеки [9, с.66].

Одним з напрямів концепції превентивних заходів в системі інформаційної безпеки України має бути удосконалення адміністративного законодавства в сфері інформаційної безпеки України. Зокрема, виокремлення в межах КУпАП окремого розділу, об'єктом адміністративних правопорушень яких є інформаційна безпека особи, держави та суспільства. Так, під час розгляду кожного з правопорушень у сфері інформаційної безпеки, що передбачені КУпАП, виникають певні труднощі з підстав відсутності окремої глави, присвяченої саме правопорушенням в інформаційній сфері. У чинному КУпАП правопорушення, які можна об'єднати за об'єктом, яким виступають відносини у сфері інформаційної безпеки, розташовані у різних главах Особливої частини КУпАП;

Доповнити Стратегію національної безпеки України спеціальним розділом «Стан інформаційної безпеки України», в якому слід чітко визначити актуальні проблеми державної політики забезпечення інформаційної безпеки та зосередити увагу на необхідності їх вирішення[12 с.178].

В цьому розрізі постає нагальна потреба у створенні й організації єдиної державної системи інформаційного протиборства для розроблення та узгодження та застосування окремих заходів в єдиному задумі скоординованої інформаційної операції держави. Для координації дій державних органів, відомств та інших суб'єктів такої системи інформаційного протиборства, чіткого визначення їхніх конкретних завдань доцільно створити, наприклад, при РНБО України державний центр з питань інформаційних впливів, до якого доцільно було б залучати й аналітичні центри, компанії із зв'язків з громадськістю, ЗМІ тощо [11].

Перспективним, актуальним і своєчасним завданням є кодифікація інформаційного законодавства України. Потрібно розробити і прийняти Інформаційний кодекс України, (або Кодекс України про інформацію) який чітко окреслить коло суб'єктів інформаційних відносин, врахує їхні права та законні інтереси, визначить обов'язки, забезпечить єдині підходи й принципи до регламентації відносин в інформаційному просторі, а також дасть визначення низці термінів в інформаційній сфері, насамперед тих, що стосуються інформаційної безпеки держави. Структурно Інформаційний кодекс України має складатися з преамбули, прикінцевих положень та з трьох частин: загальної, особливої і спеціальної. Інформаційній безпеці таким чином належить виділити якщо не окрему главу, то принаймні окремий розділ.

Висновки. Аналіз законодавчої бази України свідчить, що основними проблемами забезпечення інформаційної безпеки є проблеми загальносистемного характеру, виникають вони через відсутність наукового обґрунтування і практичної апробації політики і методології інформаційної безпеки в аспекті державної інформаційної політики. Дійсно, на сьогодні сфера інформаційної безпеки України насичена численними нормативно-правовими актами з неоднозначним змістом, кількість яких із кожним роком зростає, однак не сприяє ефективній їх реалізації, а отже, і досягненню режиму законності в інформаційній сфері, який є правовим виміром інформаційної безпеки. Відтак, єдиним шляхом вирішення такої проблеми має стати перш за все, систематизація законодавства, а також кодифікація законодавства в інформаційній сфері. Нині, як ніколи на часі поставити задачу створення (визначення) керівного та координаційного органу системи інформаційної безпеки України. Необхідно також визначити (уточнити) перелік суб'єктів, які відповідають за стан інформаційної безпеки, окреслити коло їхньої відповідальності за неналежний стан інформаційної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України. Наук.-практ. коментар / редкол. : В. Я. Тацій, О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл., і доповн. – Харків : Право, 2011. – 1128 с.

2. Про інформацію. Закон України у редакції від 16.09.2019 № 2657-XII [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> .

3. Про основи національної безпеки України. Закон України у редакції від 30.11.2017 № 964-VI [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

4. Про національну безпеку України. Закон України у редакції від 21.06.2018 № 2469-VIII [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> .

Фицик І.Д., к. філос. н., доц.
Фицик Л.А., к. істор. н., доц.
УДПУ імені Павла Тичини

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 20-Х РР. ХХ СТ. ПРО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНУ ІСТОРІЮ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті розглядається стан вивчення питань соціально-економічної історії української гетьманської держави у радянських історико-економічних дослідженнях 20-х рр. ХХ ст. Акцентовано увагу на умовах, у яких вони відбувалися. Виділені основні центри соціально-економічних досліджень Гетьманщини, їх представники та праці. Виявлено, що дослідження українських радянських істориків-економістів, які охоплювали усі сфери функціонування економіки Лівобережної України у такий важливий державотворчий період як друга половина XVII – остання третина XVIII ст., коли зароджувалися та функціонували її економічні та політичні інституції, мають стати надбанням світової історико-економічної науки та заслуговують на всебічне вивчення.

Ключові слова: соціально-економічна історія, українська гетьманська держава, історико-економічні дослідження, центри соціально-економічних досліджень, Лівобережна Україна XVII XVIII ст., українські історики-економісти.

The article deals with the study of socioeconomic history of Ukrainian Hetman state in Soviet historical and economic researches in the 20s of the XXth century. Special attention is paid to the conditions in which they occur. The basic centers for socioeconomic researches of Hetman state, the representatives and their writings were determined. One can conclude, that the

researches of the Soviet Ukrainian historians did not lose the scientific value and became a heritage of the world historical and economic science and deserve comprehensive study. They covered all the function fields of the economy of Left-bank Ukraine during the important state-building period of latter half of the XVII th. – the last third of the XVIII th. century, the period when economic and political institutions emerged and functioned in Ukraine.

Key words: *socioeconomic history, Ukrainian Hetman state, historical and economic researches, centers for socioeconomic researches, Left-bank Ukraine of the XVII th. –XVIII th. centuries, Ukrainian historians and economists.*

Постановка проблеми. Історико-економічні дослідження, що набувають все більшого поширення у провідних країнах світу, переконливо доводять актуальність постійного переосмислення минулого для подальшого удосконалення новітньої економічної теорії, опанування якої є головною складовою сучасного наукового пошуку українських економістів. Разом з тим, досвід цього пошуку в останні десятиліття, суперечливі підходи до форм сучасної економічної парадигми трансформаційного періоду засвідчують необхідність всебічного опанування не тільки світовим, але й вітчизняним досвідом розвитку наукової економічної думки з усіма її особливостями. Тільки їх урахування дозволить творчо використати визначені здобутки українських економістів минулого та одночасно позбутися рецидивів традиційних, передусім часів командно-адміністративної системи, уявлень.

В умовах розбудови української державності, яка нині переживає складні часи, пов'язані з війною та кризовими явищами в економіці, особливий інтерес становить вивчення соціально-економічних процесів в українській гетьманській державі середини XVII – останньої третини XVIIIст. Це зумовлює актуальність комплексного системного аналізу еволюції історико – економічної думки в Україні на різних історичних етапах, виявлення та обґрунтування найбільш перспективних її здобутків. Такого роду дослідження дозволять у майбутньому реконструювати і відтворити цілісний процес і в економічній історії України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед українських вчених-економістів, що зверталися у своїх працях до окремих аспектів історико – економічної думки в Україні у 20-ті рр. XX ст. є відомі українські вчені С. Злупко, Л. Горкіна, А. Гриценко, Л. Корнійчук, П. Леоненко, В.Фещенко, Р. Васильєва, Б. Базилевич, та ін. дослідники.

Внесок окремих представників історико – економічної думки зазначеного періоду, зокрема О.П. Оглоблина та М. Є. Слабченка, у дослідження історії народного господарства України, міститься у працях С.Водотики, В. Світличної та А. Шевчук.

Соціально-економічну історію Лівобережної України XVII – XVIII ст. у працях ранньої радянської доби досліджувала Т. Литвинова.

Невирішена раніше частина загальної проблеми. Разом з тим, соціально-економічні проблеми розвитку України більш ґрунтовно досліджували не економісти, а історики. Недостатнім в економічній науці є вивчення, зокрема, соціально – економічної історії нашої держави у такий важливий державотворчий період як друга половина XVII – остання третина XVIII ст., коли зароджувалися та функціонували її економічні та політичні інституції. Вимагають більш ґрунтовного дослідження питання стану та основних напрямів історико – економічних досліджень української гетьманської держави у період радянської та пострадянської доби.

Метою статті є дослідження стану вивчення питань соціально-економічної історії української гетьманської держави XVII – останньої третини XVIII ст. в українських радянських історико-економічних дослідженнях 20-х рр. XX ст., виділення їх основних центрів, представників, та праць.

Виклад основного матеріалу дослідження. Шлях, який випав на долю економічної науки в Україні у XXст. був сповнений суперечностей і трагізму. З перемогою Радянської влади правлячий режим наполегливо прагнув нав'язати суспільству комуністичні доктрини, тому чимало українських дослідників були змушені емігрувати, а ті, що залишилися на Батьківщині, були позбавлені можливості займатися науковими дослідженнями.

Найбільш трагічними стали 30-і роки XX ст., було знищено багато надрукованих або підготовлених до друку праць. Саме відтоді починається відрізок часу, який тривав до першої половини 50-х рр. Його характерною рисою стає поступове поглиблення класового підходу, догматизм, перекручування фактів. Найбільш болюче це відбилося на стані розробки української економічної історії саме XVII- XVIII ст., оскільки в радянській історіографії закладалася офіційна концепція національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Разом з тим у 1920 – ті роки були створені певні умови для українського національно-культурного відродження, а політика українізації в цілому сприяла подальшому розвитку досліджень з економічної історії. Однак, фахівців з історії народного господарства в Україні бракувало, і Радянська влада змушена була спиратися на дореволюційний кадровий потенціал, одночасно прискорено готуючи вчених-марксистів [6, с. 24].

Слід зазначити, що саме у цей період плідно розвиваються спеціальні та прикладні галузі економічної науки. Розвідки з історії народного господарства України здійснили К. Воблий, Д. Бованенко, М. Слабченко, М.Тищенко, О. Оглоблин, Н. Полонська – Василенко, П. Клепацький, Д.Наумов [6, с. 21].

У Радянській Україні після перемоги Радянської влади було декілька центрів історико-економічних досліджень, став формуватися соціально-економічний напрям в економічній науці (за тодішньою радянською термінологією його називали новою революційною школою історії), представлений, зокрема, такими його лідерами як О. Оглоблин та М.Слабченко [10, с. 221].

Головним центром соціально-економічних досліджень зазначеного періоду був Київ, зокрема ВУАН з її численними установами. Науково-дослідницьку роботу продовжувало декілька ідеологічно-наукових центрів, які, досліджували проблеми економічної та політичної історії України.

Перший очолював М. Грушевський. Його учні Микола Ткаченко та Сергій Шамрай працювали насамперед у галузі соціально-економічної історії Лівобережної України, досліджуючи, зокрема історію селянства України переважно XVII-XVIII століть [22; 26].

Другим центром, де проводилися студії з історії господарства Гетьманщини у Києві, була кафедра історії українського народу ВУАН. У двадцяті та на початку тридцятих років її очолював академік Дмитро Багалій, котрий розділив свою серйозну наукову та організаційну діяльність між Харковом та Києвом. У ВУАН у Києві під головуванням Багалія існувала Комісія соціально-економічної історії України XVII – XIX століть, членами якої було багато істориків з Києва та інших міст. Окрім академіка Багалія, її постійними членами були О. Оглоблин (керівник комісії) та Н. Полонська-Василенко (вчений секретар комісії), які також співпрацювали з Харківським науково-дослідним інститутом історії української культури Д. І. Багалія. Основна увага дослідників центру зосереджувалась на питаннях історії промисловості України та історії української економічної думки [3, с. 126].

Найбільш продуктивним у царині економічної історії української гетьманської держави дослідником став його представник, випускник Київського університету та його професор у 1921–1943 рр., а згодом, під час еміграції, професор Українського Вільного Університету у Празі та Мюнхені (з 1944 р.) Олександр Оглоблин (1899-1992). Творчий доробок ученого на ниві економічної історії України нараховує майже 100 праць – монографій, підручників, статей та рецензій.

Ще у студентські роки дослідник пройшов фаховий вишкіл під опікою фундатора Київської історико – економічної школи, знаного вченого М.Довнар – Запольського і з самого початку наукової діяльності зрозумів необхідність вироблення нової концепції і схеми історії України з орієнтацією переважно на історико – економічну і меншою мірою історико-політичну тематику. Тому зрозумілим є дослідницький інтерес вченого переважно до вивчення соціально-економічної історії України

XVII – XIX століть, зокрема історії промисловості, торгівлі та транзитних операцій [4, с.9].

Серед його опублікованих монографій найважливішими є «Нариси історії української фабрики. Мануфактура в Гетьманщині» та «Нариси історії української фабрики. Передкапіталістична фабрика» (Київ, 1925) [13; 14]. На основі останньої дослідник у 1926 р. в Одесі успішно захистив дисертацію, за що йому першому в Україні було присуджено ступінь доктора історії української культури [12, с. 60].

Слід згадати також праці дослідника з окремих питань історії промисловості Гетьманщини: «Рабочие на Топальской мануфактуре в 1771 году» в VI–VII томах «Архива истории труда в России» (Петроград, 1923); «Архів Києво-Межигірської фабрики» у IX томі «Записок Історично-Філологічного Відділу ВУАН» (Київ, 1926); «До історії будницької промисловості України за часів Хмельниччини» у X томі там же (Київ, 1927); третій (хронологічно другий) том історії української промисловості, що має назву «Українська кріпацька фабрика XVIII – XIX ст.», який був надрукований у 1931, однак не отримав дозволу на розповсюдження та був знищений.

У двадцяті роки у Києві працював семінар з історії української економіки (разом з архівним семінаром) під керівництвом О. Оглоблина, що був науково-дослідним центром соціально-економічної історії України.

У семінарі працювали й науковці, які досліджували актуальні питання економічної історії періоду Української гетьманської держави, серед яких були й історики-економісти:

Дмитро Бованенко, член Комісії з вивчення соціально-економічної історії України XVIII – XIX ст. при ВУАН, який вивчав соціально-економічну політику Гетьманщини та історію економічних ідей;

Кіндрат Кушнірук – історію промисловості України (зокрема і Лівобережжя) у XVI -XVII ст.;

Микола Тищенко, член Комітету з вивчення соціально-економічної історії Лівобережної України, сферою дослідження якого була переважно економічна історія України XVIII ст. [23].

Проте більшість наукових праць семінару не були опубліковані.

Третім центром дослідження соціально-економічної історії Лівобережної України другої половини XVII – XVIII ст. у двадцятих – на початку тридцятих рр. була Комісія для вивчення звичаєвого права ВУАН, очолювана академіком М. Василенком (функціонувала у 1919-1930-роках у рамках соціально-економічного відділу Всеукраїнської академії наук).

Микола Василенко представляв старе покоління українських істориків та працював у двадцяті роки переважно над історією українського права. Окрім М. Василенка та М. Є. Слабченка, до складу комісії входили молоді учні та колеги М. Василенка, серед яких був С. Іваницький – Василенко.

Історик права, випускник Київського університету у 1908 р. Сергій Іваницький-Василенко (1883-1984) досліджував економіко-правові аспекти шляхетського землеволодіння після 1654 р. У «Працях Комісії для виучування історії західно-руського та українського права» у 1925 р. він вмістив розвідку «Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині» [16], яка, на думку сучасного дослідника соціально-економічної історії Лівобережної України другої половини XVII ст. П.Пирога «мала важливе значення для вивчення старшинського землеволодіння окремих представників польської шляхти, що залишились в межах козацької держави» [15, с. 6].

Її автора цікавили питання, зокрема, скільком шляхтичам пощастило повернути тут собі давні маєтки та чи мала шляхта право ними розпоряджатися. Якоїсь особливої ваги, відмінної від загальної – державного землеволодіння шляхетське землеволодіння, – на думку дослідника, – не мало. Старшинське землеволодіння мусіло пройти стадію умовного і дочасного користування маєтностями за військові заслуги [16, с. 171].

Отже, С. Іваницький-Василенко сконцентрував увагу на вивченні рангового (більш відомого у Західній Європі у часи середньовіччя під назвою бенефіціального) землеволодіння козацької старшини, його розмірах та процесах еволюції у феод. У шляхетському землеволодінні автор не вбачає вільне розпорядження шляхти своїми маєтностями, не відділяє шляхетське землеволодіння від загальнодержавного. Він робить висновки, що розміри державського (рангового) землеволодіння шляхти на Гетьманщині були не такі великі, а процес засимілювання шляхетського землеволодіння старшинським на початку XVIII століття ще не закінчився [16, с. 179].

Іншим центром всеукраїнських соціально-економічних досліджень у 20-30 рр. був Харків. До складу Науково-дослідного інституту академіка М.Багалія входили не тільки більшість харківських істориків, але й чимало істориків з Києва (О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко), Одеси (М.Слабченко), Ніжина (М. Петровський) та ін.

Головною працею М. Багалія цього періоду став «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» (Харків, 1928).

До складу співробітників інституту входив один з найвизначніших дослідників соціально-економічного устрою Лівобережної України XVIII ст., випускник Харківського університету (1909 р.), учень Миколи Багалія професор Віктор Барвінський. Він вивчав історію промисловості Лівобережної України та державні фінанси Гетьманщини, опублікувавши статті «Замітки до історії мануфактури в Лівобережній Україні XVIII ст.» [2] та «До питання про індуку та евекту в Гетьманщині» [1].

У двадцятих роках розгорнув широку діяльність Одеський центр історичної науки, очолюваний Михайлом Слабченком. М. Є. Слабченко

(1882–1952), випускник Одеського (Новоросійського) університету та Санкт-Петербурзької військово-юридичної академії, професор Одеського університету (пізніше інституту народної освіти), завідувач кафедри історії України (1919–1929), дійсний член Академії наук України (з 1929), розпочав свою наукову кар'єру до 1917 р. Дослідження історії українського права періоду Гетьманщини, які проводив історик ще з початку XX ст., тісно перепліталися з глибоким вивченням ним історії господарства.

З 1922 р. почала виходити серія хронологічно й тематично пов'язаних між собою монографій під загальною назвою «Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни», яка принесла йому наукову славу, і за яку йому було присуджено ступінь доктора наук [18, 19, 20, 21].

Метою досліджень було відтворення історії української економіки від часів Хмельницького до Першої світової війни.

У них містився досить широкий фактичний матеріал про розвиток різних форм землеволодіння козацької старшини, промисловості, торгівлі, грошової системи.

Вже у першому томі праці під назвою «Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини» дослідник зазначає, що в результаті Визвольної війни середини XVII ст. на зміну землеволодінню польських магнатів та шляхти прийшло землеволодіння козацької старшини і на основі гетьманських універсалів представники козацької верхівки одержували землю у вигляді платні за службу в козацькому війську [19, с. 22; 15, с. 6].

У центрі уваги дослідника концентрація старшиною селянських та козацьких земель та політика гетьманського та царського урядів щодо закріпачення. В цьому сенсі М. Слабченко трактує закріпачення як одну з форм первісного нагромадження капіталу, який старшина вкладає в інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва, торгівлю, промисловість [3, с. 121].

На думку українського історика П. Федоренка, роботи М. Слабченка «...в цілому треба розглядати як першу спробу дати на ґрунті історико-матеріалістичного методу аналіз економічного і юридичного ладу України» [25, с. 25].

Серед провінційних центрів досліджень соціально-економічної історії української гетьманської держави найвищого рівня досяг Ніжин. Одним з найяскравіших представників ніжинської історичної школи першої третини XX століття був Анатолій Єршов (1897-1938).

Серед історично-економічних праць Єршова найбільше на увагу заслуговують нариси з історії цехів, грошового обігу та ціноутворення на Лівобережній Україні у XVII-XVIII ст. [7; 8; 9].

Однак, уже на початку 30-х рр., в умовах зростаючого тоталітаризму, напрями економічної науки, альтернативні офіційному, перестали існувати.

Збереглися вони і набули розвитку лише в еміграційних колах науковців [11, с.180]. Це стосувалося і соціально-економічних досліджень насамперед періоду української державності XVII – XVIII ст. [5, с. 30].

Наприкінці 20-х і в 30-ті роки розпочинаються гоніння на видатних істориків старої дореволюційної школи, усі вони у цей час були репресовані Радянською владою. Було знищено багато надрукованих або підготовлених до друку праць. Так, ще наприкінці 20-х рр. XX ст. припинено видання 5-томної праці М. Слабченка «Організація господарства України...» [4, с. 15].

Влада перейшла у наступ на рештки «буржуазної науки» і саме у цей час розрив спадковості став домінуючою рисою історико-економічних досліджень в УРСР.

Висновки. Таким чином, у 20-ті рр. XX ст. українські історико-економічні дослідження соціально-економічних питань функціонування української гетьманської держави незважаючи на тиск з боку радянських органів влади продовжувалися. У цей час в Україні сформувалися центри та напрями соціально-економічних досліджень Гетьманщини, навколо яких об'єдналися історики переважно дореволюційної формації.

Незважаючи на репресії, незавершеність становлення національно-державницької течії в історичній науці з середини 1920-х рр., в її межах з'явилися праці узагальнюючого та синтетичного характеру, автори яких органічно сполучали суто історичні підходи в аналізі соціально-економічної історії з історико-економічними, які, однак, не стали домінуючими. Та попри це, прикладні галузі економічної науки розвивалися.

Дослідження українських радянських істориків, які охоплювали усі сфери функціонування економіки Лівобережної України у такий важливий державотворчий період як друга половина XVII – остання третина XVIII ст., коли зароджувалися та функціонували її економічні та політичні інституції, не втратили наукового значення і в наш час, стали надбанням світової історико-економічної науки. Їх праці заслуговують на всебічне вивчення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барвінський В. До питання про індікту та евекту в Гетьманщині // Наук. зб. Харків наук-дослід. каф. історії української культури. – Х., 1927. – №6.

2. Барвінський В. Замітки до історії мануфактури на Лівобережній Україні XVIII ст. // Наук. зб. Харків наук-дослід. каф. історії української культури. – Х., 1926. – №2-3.
3. Водотика С. Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування : Монографія – Херсон.: ХЮІ ХНУВС, 2006. – 336с.
4. Гончарук Т. Г. Праці українських істориків О. Оглобліна та М. Слабченка як підґрунтя економічної концепції М. Волобуєва // Т. Г. Гончарук // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний збірник. – Одеса. – 2005. – Вип. 5. – С.8-17.
5. Горкіна Л. П. Еволюція економічної теорії в Україні у другій половині XIX – першій третині XX століть. – 08.01.04 «Економічна історія та історія економічної думки». – Автореф. дис...докт. екон. наук. – К, 2001. – 36с.
6. Горкіна Л. П., Чумаченко М. Г. Перерваний поступ: віхи історії економічної науки в Україні (кінець XIX – середина XX ст.) //Актуальні проблеми економіки. – 2008. – №4(982). – С.12-28.
7. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі 17-18 ст. //Записки Ніжинського інституту народної освіти. – 1926. – Т.6. – С.81-125; Т. 9. – С.123-136.
8. Єршов А. Матеріали до історії цін на Лівобережній Україні 18 ст. //Бюллетень научно-исследовательской кафедры при Нежинском институте народного образования. – 1924. – №1-2.
9. Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К, 1928.
10. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: навч. посібник / Л. Я. Корнійчук. – К., КНЕУ. – 2004. – 431 с.
11. Лортикян Э. Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: очерки истории экономической науки и экономического образования / Э. Л. Лортикян. -.Х., 1995. – 192 с.
12. Музичко О. Є. Південноукраїнські історики та російська академічна еліта: етапи та напрями співпраці у другій половині XIX – на початку XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 21. – К., 2011. – С.56-86.
13. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетьманщині. – К., 1925. – 270с.
14. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925. – 232 с.
15. Пиріг П. В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. – К.: Стилос. – 1998. – 183 с.
16. Сергій Іваницький-Василенко. Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права – Вип.1. – К., 1925.

17. Світлична. В. В. О. П. Оглоблин як історик народного господарства України: Автореф. дис. канд... іст. наук: 07.00.06 / В. В. Світлична; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського. – К., 2003. – 19 с.

18. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Часть 1. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII ст. – Т. 1. Землевладение и формы сельского хозяйства Гетманщины в XVII – XVIII ст. – Одесса: ГИУ, 1922.- XIII+222+2 с.

19. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Часть 1. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII ст. – Т. 2. Судьба фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII -XVIII ст.- Одесса: ГИУ, 1922.- VII+1+2018 с.

20. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. / Часть 1. Хозяйство Гетманщины XVII-XVIII ст. – Т.3. Очерки торговли и торгового капитализма Гетманщины в XVII-XVIII ст.- Одесса: ГИУ, 1923. – 192 с.

21. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. / Часть 1. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII ст.- Т. 4. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII - XVIII вв. – Николаев: ГИУ, 1925. – 325+VII с.

22. Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII-XVIII вв. // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – Т. XXVI. – К., 1931.

23. Тищенко Н. Очерки истории торговли Левобережной Украины с Крымом в XVIII веке // Историко-юридический сборник. – Т. II. – Спб. – 1928.

24. Тищенко Н. Очерки истории внешней торговли Стародубщины в XVIII веке // ЗИФВ ВУАН. – Т. 26. – К., 1931.

25. Федоренко П. 3 спірних питань економіки України // Україна. – 1929. – Кн. 35. – С. 9-39.

26. Шамрай С. Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (по Румянцівському опису) // Науковий збірник за 1924 р. – К., 1925.

**Фуркало В.І., к. філос. н., доц.
Фуркало В.С., к. філос. н., доц.
УДПУ імені Павла Тичини**

ПЕРШОПОЧАТКОВИЙ ХАСИДИЗМ

У статті розглядаються особливості віровчення та культової практики першопочаткового хасидизму, започаткованого Ізраїлем БеШТом у 40-х роках XVIII ст. Характерним для напрямку є абсолютизація

емоційності, афективності у справі служіння Богу, утвердження скрізьприсутності Бога, здійснення єднання людини з Богом через опосередкованість екзальтованої молитви, возвеличення ролі праведника-цадика.

Ключові слова: хасидизм, кабалістика, містицизм, цадикізм, молитва, скрізьприсутність Бога, релігійне почуття.

The article deals with the peculiarities of creed and a cult practice of initial hasidism, founded by Israel Besht in 40-ies in the 18th century. The direction is characterized by: the absolutization of an emotional sphere, the affectiveness concerning the service of God, the establishment of omnipresence of God, the unity of a person with God by means of mediocrity of an exalted pray, the exaltation of a tsadik's role.

Key words: hasidism, kabbalism, mysticism, tsadikism, pray, the omnipresence of God, a religious feeling.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями.

Успішне вирішення проблем духовного розвитку незалежної України є неможливим без осмислення різноманітних форм ідейної спадщини минулого. Серед цих форм особливе місце належить хасидизму, що з'являється упродовж другої третини XVIII століття в межах Подолії і Галичини. Основоположником даного містичного напрямку іудаїзму став Ізраїль бен Елієзер, вчення якого і дістало назву першопочаткового хасидизму. Ми маємо з'ясувати характерні особливості його повчань та культових приписів, кабалістичне спрямування його доктрини, проаналізувати його спадщину.

Актуальну значущість бештіанський хасидизм набув у теперішніх світових та українських реаліях, оскільки саме хасидизм став провідним іудейським напрямом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

Хасидизм як феномен іудейської традиції в дослідницькій літературі сприймався й нині сприймається вкрай неоднозначно. Подібна неоднозначність пояснюється певними світоглядними й аксіологічними уподобаннями тих чи інших фахівців.

Бештіанський хасидизм став предметом вивчення у працях І. Йоста, Г. Греца, І. Оршанського, П. Марека, І. Лінецького, А. Готлобера, Ю. Гессена, С. Дубнова, Г. Шолема, І. Епштейна, Ю. Гесена, А. Надлера, А. Єрмохіна, З. Швед, І. Турова, які проаналізували історію становлення

напрямку, його віроповчальні та культові аспекти, контакти зі слов'янським оточенням.

Інтерес до феномену хасидизму, до реформаторської діяльності його засновника постійно зростає, оскільки, незважаючи на домінуючу роль у сучасному суспільстві християнських цінностей та установок, актуальністю відзначаються також завдання залучення ідейного потенціалу тієї релігійної традиції, яка є продуктом української дійсності.

Постановка цілі дослідження. *Метою статті є аналіз формування хасидизму як різновиду іудаїзму через виокремлення особливостей засадничого та культового характеру бештіанського хасидизму.*

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Першопочатковий хасидизм пов'язується з іменем його основоположника Баал-Шем-Това (буквальний переклад: «добродій, який володіє святим іменем, тобто чудодій»). Згідно з правилами єврейської вокалізації початкові букви цього імені утворюють слово «БеШТ». Однак цей акронім стає широко вживаним у численних літературних джерелах після смерті засновника хасидизму. При житті він був відомим під іменем Ізраїль Баал-Шем. За свідченням Соломона Маймона, свої послання, відозви і листи, що збереглися, підписував він саме таким іменем [1, с. 263]. Справжнє ж його ім'я Ізраїль Бен Еліезер, – це чи не єдиний історично зафіксований факт, який вдалося встановити на підставі архівних матеріалів дослідникам. Що ж до подробиць його життєдіяльності, тут панує цілковитий безлад, починаючи з дати народження (1698 чи 1700 рік?) і завершуючи датою смерті (близько 1760 року). Хасидська традиція вдається до прикрашення його біографії та образу поетичними легендами, переказами, приповідками. Унаслідок цього, за влучним виразом С. Дубнова, «...якийсь священний морок обгортає цю особистість, рясна тканина вимислів і міфів приховує від нас справжні її риси і прикрашає їх в чудернацький, фантастичний колір» [4, с.113]. Тому історики відчують занепокоєння й навіть розгубленість, розглядаючи численні, переважно легендарні, свідчення про Бешта. Слід зважати на напівлегендарний і напівреальний характер біографічних даних про засновника хасидизму. За словами Е. Візеля, «...він [Бешт] був одержимий вічністю, але знехтував історією і дав звабити себе легенді» [3, с.18].

Спробуємо спочатку виокремити децицію реального з масиву легендарного. Уславився Ізраїль Бен Еліезер як баал-шем, чудодій, який мандрував містечками й селами Подолії і Галичини. Згідно з легендами, усюди, де б він не перебував, Бешт творив чудеса. Для прикладу, виліковував хворих лише одним дотиком, пересувався по воді, запалював дерево поглядом, виганяв привиди, промовляючи таємне ім'я. За одним лише його словом грішна душа могла звільнитися від раю тощо.

Переповідані подібні чудодійні витівки вражали свідомість тодішніх пересічних євреїв. Забігаючи наперед, зазначимо, що успіху серед простолюдинів Баал-Шем-Тов домагався не завдяки пропаганді свого вчення, а саме завдяки своїй чудодійній діяльності. Тобто, розпочинає Бешт як цілитель тілесних, душевних хвороб та провидець. До цього, на думку М. Феллера, «...швидко він набув чимало прихильників не лише як ясновидець і цілитель-дивотворець, а й як дуже скромна у своєму поведженні з людьми, надзвичайно приваблива особа» [11, с. 33].

З іншого боку, в хасидській традиції побутують навіть легенди про чудесні видіння Бешта. За переказами, до нього являлися для таємних співрозмов пророк Ілія, Мойсей, Ісаак Лурія. Утім сам Баал-Шем-Тов, судячи з численних легенд та оповідей, стверджував, що учителем його був пророк часів Соломона Ахіа з Шило. Звідси й постає та виразна особливість світосприйняття Баал-Шем-Това, на яку мало уваги звертають дослідники. Бешт щиро був переконаний в тому, що Господь наділив його пророчим даром. При аналізі його висловлювань, афоризмів та притч слід зважати на домінуючий в його сприйнятті профетизм.

Основними джерелами для відтворення поглядів Бешта й, відповідно, для виявлення віросповідних принципів раннього хасидизму слід вважати такі три твори: «Шивхей га-Бешт» («Уславлення Бешта», або «Добрі діяння Бешта»); «Кетер Шем-Тов» («Заповіт Шем-Това») і «Цавваат га Рів аш» («Вінець доброго імені»). Ці твори було укладено учнями після смерті їх наставника. Сам Баал-Шем-Тов ніколи свої притчі й висловлювання не записував. Причина цього, ймовірно, полягає в тому, що, погоджуючись зі слушною думкою С. Дубнова, «...він [Бешт] був з тих людей, у яких думка сильніша, інтенсивніша за слова, лексикон якого був надто бідним для вираження їх понять» [6, с. 5]. Бешт ніколи публічно не проповідував своє вчення. Лише у вузькому колі найближчих друзів і прихильників чи під час випадкових зустрічей з незнайомцями розповідав він свої притчі та оповіді, в яких і приховувалися віроповчальні істини.

Перший із вищезазначених творів «Уславлення Бешта: повість про чудеса і незвичайні діяння, здійснені світилом Ізраїля, святим, на якому спочив дух Божий, вождем стану ізраїльського, путівником заблудлих, того, хто відкрив джерело божественної мудрості ... Ізраїлем Бештом, хай сяє його лик в раю ...» був опублікований 1815 року в м. Бердичеві. Укладачем цього твору-похвали був лінецький різник Дов Бер. Проте С. Дубнов висловив припущення про існування ще одного автора, якого він іменує «типографом» [4, с. 116-117]. Цим «типографом», ймовірно, був Ізраїль Йоффе, друкар з м. Копись на Дніпрі. Не вдаючись поки що до аналізу змісту цього твору, зазначимо, що «Уславлення Бешта» є канонізованою, офіційно визнаною в хасидській традиції біографією його основоположника.

Другий твір «Заповіт Шем-Това» знайдено було в паперах рабина м. Янова Ісайї і видруковано 1792 року. Його зміст складають моральні настанови, сентенції, правила вчення та молитовної практики, висловлені переважно Ізраїлем Бен Еліезером. Цей твір є зібранням думок і висловлювань, усно заповіданих Бештом своїм учням як основних положень вчення благочестивих. Багато дослідників звертають увагу на деяку послідовність у викладі найістотніших положень бештіанського вчення саме у цьому творі. З огляду на наявність віроповчального потенціалу, «Заповіт Шем-Това» визнається найціннішим джерелом. У подальшому викладі будемо розглядати вчення Бешта, посиляючись безпосередньо на положення цього твору.

Третій з названих творів – «Вінець доброго імені» укладено було оптським рабином Ароном Когеном на підставі всього знайденого ним під іменем Бешта і надруковано в м. Жолкві 1784 року. Проте в змістовому відношенні твір є доволі фрагментарним, непослідовним, тим більше, що виклад його подано у вигляді алегоричних тлумачень на відповідні біблійні місця. Варто зважити ще на таку особливість вищезазначених творів: висловлювання Бешта наводяться тут в інтерпретаціях його учнів в однакових вербальних виразах. Це є своєрідним аргументом на користь «усного авторства» Бешта, точніше, на користь адекватності його поглядів.

Окрім вищезазначених творів, Бешту приписують також пророче послання в Палестину від 1747 року, де засновник хасидизму відверто заявляє про свою величну місію і стверджує, що Месія з'явиться в Ізраїль лише тоді, коли євреями будуть засвоєні усі істини його вчення. До цього текст пророчого послання відтворює С. Дубнов у своїй праці «Виникнення хасидизму» (розділ VI) [8, с. 28-29]. Проте наявність подібного пророчого послання лише зайвий раз підкреслює властивий Бешту самовпевнений профетизм, який багато в чому зумовив популяризацію харизматичності його особи. І, можливо, ця харизматичність посприяла тому, що простолюдини, сприйнявши Бешта як чудотворця, святого, надзвичайної особистості змогли з часом прилучитися і до положень його віровчення. Отже, на рівні буденної свідомості тодішнього єврейства здійснюється вкрай важлива трансформація. Віровчення Бешта, доступне спочатку небагатьом його послідовникам, завоювало думки і помисли широкої єврейської маси.

Баал-Шем-Тов своє вчення називав «вченням благочестя», а послідовників своїх благочестивцями (хасидами). Дуже показовим є порівняння висловлювань Бешта і строгих визначень пієтистів, яке наводить С. Дубнов [7, с. 5,12,13]. Більше того, небезпідставно цей класик хасидіани називає Бешта «засновником єврейського пієтизму» [9, с. 6]. У чому полягає сутність цього віровчення, яке дослідники називають першопочатковим хасидизмом? Спробуємо в подальшому викладі

з'ясувати основоположні принципи бештіанства, акцентуючи переважно на особливостях раннього хасидизму.

В основі віровчення Бешта – щире захоплення простим, неосвіченим євреєм, цим аль-гаарцем (з «народу землі»), і пов'язані з цим захопленням любов та піклування про нього. Показовою щодо цього є заява Бешта: «...Бог уклав у землю силу породжувати важливі рослини і плоди, необхідні для живлення всіх його творінь. У землі приховуються також такі скарби, як золото, срібло, коштовні камені і корисні копалини. Простий єврей подібний до землі. Він переповнений найпрекрасніших і найкоштовніших людських якостей, навіть найпересічніший з народу. Як говорили наші мудреці: «І найнедостойніший з вас переповнений чеснотами, як гранат наповнений зернами» [13, с. 253].

Бешта приваблює щира простота пересічного єврея, його внутрішній світ, його почуття, його можливості служити Богу навіть своїми щоденними справами. При цьому він був певен у тому, що саме простолюдинам властива справжня богобоязливість, справжня віра в Господа. До цього джерелом віри, в уявленні Бешта, проголошувалися почуття, емоційність, внутрішня піднесеність – ті якості людини, які більшою мірою лічать саме простолюдинам, а не вченим. Отже, за Бештом, насправді релігійною людиною є аль-гаарець, але не талмудист, вчений з його інтелектуалізмом.

Баал-Шем-Тов надто критично налаштований був до представників книжної вченості. З надмірною категоричністю він повчав: «Є також люди, які за під'юдженням лукавого самі себе вважають і іншим здаються праведниками на тій підставі, що вони постійно вивчають закон, постяться і моляться. Насправді ж всі їх труди є даремними, бо бракує їм палкої прив'язаності до Бога, повної віри можливості постійного спілкування з Богом» [7, с. 5]. Презирливість і зневага, що доходили до певної долі сарказму, звучать і в такому висловленні Бешта: «Коли-небудь їх [рабинів] розведеться стільки, що Месії нікуди буде стати» [3, с. 26].

У чому ж полягала причина несприйняття Бештом книжності, а, значить, і вивчення закону? Опоненти хасидів постійно закидали їм, що їх засновник був неуком, нездарою, нездатним до засвоєння талмудичної науки. Навіть дослідники відзначали відсутність у Бешта тяги до талмудичної книжності. Зокрема, на думку Г.Шолема, «...його [хасидизму] засновник не був обтяжений вантажем вищої рабиністичної вченості» [12, с. 165]. Проте це й не дивно, оскільки Бешт, судячи з різноманітних джерел, мало розумівся в талмудичних тонкощах. Хоча він допускав користь навчання, точніше вивчення Тори, але лише як засобу для збудження релігійного почуття і не більше того. Словами Бешта: «Під час навчання перебувати потрібно у запальному настрої і читати вголос, гучно, з усієї сили, потрібно злитися воедино з предметом, що вивчається, зі священними знаками, буквами, словами і возноситися з ними з долу до

витоку розуму і пізнання» [7, с. 6]. Для Бешта не є обов'язковим розуміння священних текстів, головне, щоб людина читала їх в стані екзальтованості й любові до Господа. У цьому криється надто скептичне ставлення основоположника хасидизму до можливостей ученості, закону. В уявленні Бешта, віра в знання законів і культивування вчення є хибними і шкідливими для єврея, оскільки вони не збуджують релігійного почуття.

Вищим проявом релігійного почуття проголошується у нього проста і сердечна молитва. Причому, молитва завжди повинна возноситися до Господа людиною, яка перебуває в стані захопленості, запальності, екзальтованості. За переказом, переповіданим С. Дубновим, «...як тільки він [Бешт] починав молитися, у нього з'являвся запальний настрій, який часто доходив до крайнього екстазу. Він молився, хитаючись усім корпусом і моментами сильно здригаючись; ...здригання, які викликалися вочевидь сильним нервовим збудженням, продовжувалися інколи доволі довго і бували настільки інтенсивними, що все, що перебувало під час молитви – посуд, вода, меблі – тремтіло, коливаючись, і видавало стук. При сильному збудженні він інколи голосно зойкав в молитві, інколи ж, навпаки, стояв непорушно як статуя, очі, зосереджено спрямовані на один пункт, ніби кам'яніли в своїх орбітах і лише надзвичайний блиск їх свідчив про те, що той, хто воздає молитву, ще живий ...» [5, с. 98].

Далі, за Бештом, людина, перебуваючи в молитовному стані, ніби покидає реалії цього світу, останній для неї перестає існувати. Як сказано в «Заповіті Шем-Това»: «Під час молитви людина повинна ніби звільнитися від своєї матеріальної оболонки і втратити своє самовідчуття, тобто дійти до такої стадії, на якій не розрізняєш вже, перебуваєш на землі чи вже ні» [7, с. 7]. Однак, щоб досягти подібного стану, необхідно уникати всіх сторонніх думок, настроїв, особливо тих, що стосуються цього світу. Пересічним віруючим не завжди це вдається. Тому, за порадою Бешта, необхідно постійно розворушувати себе, інколи навіть силоміць відкидати від себе всі зайві помисли і почуття. У цьому відношенні дієвими засобами розворушення людини є, в його уявленні, стрімкі тілесні рухи, вигукування, хитання зі сторони в сторону, здригання, белькотіння тощо. Згідно з настановами «Заповіту ...», «...той, хто молиться, здійснюючи подібні рухи, відганяє від себе хвилі нечистої стихії і земної суєти, які заважають зосереджуватися на молитві ...» [7, с. 8].

Отже, головне для Бешта, щоб молитва була екзальтованою, виголошеною в стані афекту. Молитва повинна виконуватися на хвилях екстазу – ось одне з основоположень раннього хасидизму. Слід звернути особливу увагу, що подібного найвищого стану афектності може досягти будь-яка пересічна людина, оскільки релігійне почуття в змозі виплекати в собі всі віруючі. Молитва є доступною всім євреям. Значить, її дієва сила не залежить від розумових здібностей того, хто молиться. Головне, щоб молитва уподібнювалася екстазу, який з'являється на грані афектності.

Молитва, здійснювана в подібному стані, є найвищим виявом єднання людини з Господом. Тобто, молитовна практика виявляється у Бешта визначальною в його тлумаченні принципу *קוּבֵּץ* (єднання людини з Богом). У «Заповіті...» привертає до себе увагу, здавалося б, дивне визначення: «Молитва – це свого роду парування з Божеством» [7, с. 7]. Однак подібне розуміння молитви виразно підкреслює внутрішній, інтимний характер зв'язку людини з Господом.

Проте для Бешта молитва не є винятковим засобом сполучення людини з Богом. Серед інших засобів дієвим проголошується «молитва у малому вигляді» – так Бешт називав зосередженість людини на думці про Бога. До цього постійна її зосередженість на Богові може здійснюватися навіть під час розмови на житейські теми, головне – у слова вкладати думку про Божество. У зв'язку з цим Бешт дає пораду: «З кожним словом і зворотом мови, що злітають з уст твоїх, май на увазі досягнення єднання. Кожна без винятку буква містить в собі світи і душі, і прагнення до Бога; сходячи одна за одною, вони сполучаються між собою і зв'язуються воедино, і прикріплюються одна до одної, утворюючи слово. Отже, вони справді пов'язані з Божественною сутністю, і тому душа твоя вміщена в них» [2, с. 67]. У цій вищенаведеній настанові полягає зміст принципу *קוּבֵּץ* в тлумаченні Бешта. Тобто, в основі цього принципу – початкова зосередженість думки, помислів і почуттів на Богові і подальше зведення до Нього всіх життєвих явищ шляхом ігнорування їх матеріальності. Бешт був переконаний в тому, що за умови зосередженості людини на Богові, цей об'єкт її думки завжди присутній в її свідомості. Таким чином здійснюється ототожнення людини і Господа.

Однак наскільки можна говорити в такому випадку про міру взаємозближення людини і Бога? Щодо цього Бешт висловлювався: «Інколи здається, що Бог є дуже віддаленим від людини, – чому? Обов'язок батька – навчити сина ходити. Для цього він віддаляється без попередження, хоча й ризикує, що дитина спіткнеться і впаде» [3, с. 72]. Тобто Бешт наполягав на належному дистанціюванні Бога від людини і людини від Бога. Актуалізація єднання є можливою, але лише у стані екзальтованості, запальності, екстазу під час молитви чи в акті безпосередньої зосередженості на Богові. І саме в подібних виявах ніби руйнуються межі між природним і неприродним. Згідно з переказами, між землею і небом немовби протягнуті невидимі струни, і кожен удар по струнах знизу викликає відповідне коливання зверху ... Отже, між світом Господа і земним світом існує взаємозв'язок, подібний до зв'язку між джерелом світла і його випроміненням. І, як наслідок, – не лише Бог впливає на цей світ; дії, помисли людини теж можуть впливати на особистість Бога.

Принцип *קוּבֵּץ*, у баченні Бешта, невід'ємно пов'язаний з проголошеною ним ідеєю скрізьприсутності Бога, тобто, перебування

Господа у всьому й навіть у тваринах і речах. Так, у «Заповіті...» сказано: «Людина повинна постійно думати про те, що Бог скрізь і завжди з нею, що він є немов би витонченою матерією, розлитою усюди, і що Він – володар усього, що здійснюється у світі. Хай людина знає, що коли вона вдивляється в лик Господа, у речах перебуваючого, і, маючи це в помислах, людина постійно, навіть у дрібницях, може служити Богу» [6, с. 15]. Однак, чи відчуває людина постійну присутність Господа у всьому? Дуже показовою в цьому відношенні є одна притча, стисло переповіdana Е. Візелем. «Уявіть собі палац з незліченною кількістю дверей, – говорив Баал-Шем-Тов своїм учням. Перед цими дверима кожен відвідувач знаходить скарб. Задовольнившись, він не відчуває потреби продовжувати пошуки. А в цей час за дверима в кінці галереї цар очікує тих своїх підданих, які думають про нього більше, ніж про скарби» [3, с. 36]. Тобто, не всі віруючі відчувають присутність Божу.

З'ясуємо при цьому витoki подібних розмірковувань Бешта. У «Заповіті...» і у «Вінці доброго імені» він неодноразово посилається, з одного боку, на біблійний вираз: «Уся земля наповнена слави Божої» (Ісайя 6:3), з іншого, на вираз, який часто трапляється у кабалістичних творах: «Немає місця, вільного від присутності Божої». Перший з цих виразів Бешт тлумачив буквально, тобто, все в цьому світі є божественним, все є ніби частинками, іскрами Господа. Так, у «Заповіті...» сказано: «У всьому, що є в світі, містяться божественні іскри, навіть у деревах і каменях, у всіх справах, здійснюваних людьми, навіть у гріхах людських є іскри Божі, тільки іскри тліючі, тьмяні, які, проте, можуть знову спалахнути і вознестися у височінь через покаєння» [7, с. 9].

Розуміння Бештом кабалістичного виразу є підтвердженням цілковитої наповненості всіх речей, думок і помислів Богом. Тобто, Бог перебуває усюди. Він проголошується іманентним принципом всіх речей, явищ і процесів цього світу. Все, що ми бачимо, є суцільним маревом, крім Бога нічого немає, всі видимі реалії – лише один з його проявів. Як наслідок, цілком ймовірно, що Бешт відстоював у своєму вченні запозичену з луріанської кабали ідею *קיצוצ'ה*, тобто самообмеження Божества, як умови народження і розвитку світу.

Наявність божественних, священних іскор, які є елементарними клітинками усіх речей, подій і навіть людських думок зводять нанівець уявлення про абсолютність зла в цьому світі. За Бештом: «Немає безумного зла, бо є також добро, лише воно – нижчий ступінь досконалого добра ... Добро і зло (тобто, різні ступені добра) – полягають не в Богові, а в людських вчинках» [6, с. 19]. Звідси й рецидиви своєрідного оптимізму, властивого вченню Бешта. На цій рисі бештіанства особливо наголошували такі дослідники, як С. Дубнов, З. Крупицький і С. Городецький. У своїх висловлюваннях, розкиданих у «Заповіті...», основоположник хасидизму рішуче виступає проти аскези, проти хибної

думки, згідно з якою Богу угодними є пости, плач і смуток. Зокрема, в «Заповіті...» сказано: «Одне велике правило потрібно завжди мати на увазі у справі служіння Богу, а саме – запобігати, наскільки це можливо, смутку. Плач – справа недобра, бо людина повинна служити Господу в радості і лише ті сльози виправдані, які з'являються від надлишку захоплення, екстазу» [6, с. 19-20].

Отже, з іменем Бешта утверджується в іудейській традиції певна новація, – служіння Богу в стані радості, бадьорості, у доброму гуморі тощо. Аргументом тому є численні настанови Бешта своїм учням, суть яких зводиться до того, що хасид повинен бути завжди веселим, життєрадісним, завжди усміхненим, не впадати у відчай, уникати смутку і понурого настрою. Тобто, у веселошах відкривається Бог, але не у смутку. І, як наслідок, на підставі настанов Бешта, як можна не радіти і не веселитися, коли будь-яка клітинка цього світу наповнена божественним світлом, коли в цьому світі спостерігається прекрасна гармонія всіх життєдайних форм, упорядкованість тощо. Тому Баал-Шем-Тов в своїх повчаннях вимагав від євреїв постійно вичавлювати з себе смуток, оскільки радість веде до Господа, веде до звільнення. За свідченням переказів, перед смертю, побачивши сльози на очах своїх учнів, Бешт сказав: «Навіщо ви плачете? Адже я виходжу в одні двері лише для того, щоб увійти в інші. Радійте цьому ...» [3, с. 142].

У вченні Бешта з'являється й трактування ідеї звільнення, позбавленої месіанського елементу. Її суть: звільненню сприяє будь-яка зустріч двох євреїв, які в радості сприйматимуть один одного, які щиро поважатимуть один одного, ось тоді, можливо, все творіння набуде того смислу, який нададуть йому у випадковій зустрічі підготовлені до цього особи. Чи не з цієї, сумбурно виголошеної Бештом інтенції, започатковується знамените вчення Бубера про зустріч людини і Бога, точніше, вчення про те, що людина завжди готова до зустрічі з «вічним Ти» і, вступаючи з ним в діалог, перетворюється у справжню особистість? Звернемо увагу на суто особистісний характер тлумачення Бештом ідеї звільнення, порятунку. Тому й не дивно, що для основоположника хасидизму кожен добродій був потенційним Баал-Шемом. Та й людина, згідно з його настановами, є лише ланкою в інтервалі між Адамом і Месією. Звісно, що в світлі вищезазначеного Бешт не сприймав ніяких проявів аскетизму.

Зрештою, ще про одну неоднозначно трактовану дослідниками особливість вчення Бешта, пов'язану з його розумінням ролі праведника (цадика). Автор статті про Бешта, поданої в «Короткій єврейській енциклопедії», вважає, що «...центральним моментом вчення Ізраїля бен Елієзера є особистість цадика ... як наставника і духовного вождя народу» [10, с. 918]. Чи справді Бешт приділяв основну увагу саме вченню про цадика? Для відповіді на це питання проаналізуємо ті висловлювання Бешта, в яких безпосередньо йдеться про праведника. На його думку, до

праведників слід відносити таких хасидів, які внаслідок постійної зосередженості на Богові досягають можливості безпосереднього спілкування з Ним. Основними засобами для досягнення подібної можливості є пристрасна, екзальтована молитва і богоугодні вчинки. Лише у подібній функціональній актуалізації цадик може бути посередником між Богом і людьми. Звідси, за словами Бешта: «Праведник, який мешкає серед нечестивих і грішників, спасає їх своїми великими заслугами» [7, с. 10]. Кожен жест, кожне слово, вимовлене праведником, повинне сприйматися як одкровення. До речі, саме з часів Бешта починає практикуватися поширений серед хасидів звичай приїжджати до вчителя (цадика) хоча б раз на рік. Цадик, в свою чергу, зустрічаючись з учнями, влаштовував спільні трапези, під час яких проводилися співбесіди, де проголошувалися істини. Тому Бешт закликав у своїх настановах виявляти благоговіння щодо праведника. Більше того, хасид не повинен сумніватися в ньому, в його моральних якостях, у висловлених ним думках і здійснених вчинках. В «Уславленні Бешта» сказано: «Будь-який, хто займається похвалюю цадиків, прославленням їх діянь, здійснює таку ж величну справу, як і той, хто займається справами небесної колісниці (кабалістичне позначення вищих небесних таємниць)» [7, с. 11].

Отже, Бешт вбачав у праведнику своєрідного посередника між Богом і людьми за умови досягнення ним адекватного виконання *קוּבְּרָה* (єднання з Господом). Тобто, роль цадика виявляється фактично у функції допомоги пересічним хасидам у спокутуванні їх гріхів та, ймовірно, що у справі більш поглибленого відчуття зв'язку з Господом. Оскільки, на його думку, саме праведники через їх високі моральні й релігійні заслуги можуть набувати здатності ясновидства, пророцтва і чудодійства.

Отже, ранній хасидизм (в редакції Бешта) включає до себе такі положення:

- почуття, емоційність, а не розум є джерелом справжньої релігійності;
- найвищим виявом релігійного почуття є екзальтована і проста молитва, яку можуть возносити всі без винятку благочестиві;
- єднання людини з Богом (*קוּבְּרָה*) здійснюється переважно через молитву і постійну зосередженість хасида на думці про Господа;
- єднання людини з Богом і служіння йому здійснюються в стані радості, плачу, смутку, аскези не лічать хасиду;
- Бог усюди посіяний, є присутнім у речах, явищах і процесах цього світу. Він перебуває скрізь у вигляді священних іскор. Тобто, в ранньому хасидизмі утверджується ідея іманентності Бога світу;
- між світом Господа і світом людей існує взаємозв'язок, який, втім, не набуває рис цілковитої ідентичності;
- суто особистісне бачення Бештом ідеї звільнення, порятунку приводить до наслідку, згідно з яким кожна людина є потенційним Баал-Шемом;

– роль праведника (цадика) полягає у виконанні ним місії посередництва між Богом і людьми. Праведником може стати та благочестива людина, яка заслуговує це право своєю надмірно екзальтованою молитвою і богоугодними вчинками.

Чи є вчення Бешта новим словом іудейської традиції? Іншими словами, наскільки воно видається оригінальним? Щодо цього доволі показовим є висловлення-зізнання самого Бешта: «Усе, що я сам вніс нового в галузі релігії, чи запозичив щось від інших – все це зберігається глибоко в моєму серці і відомим є лише одному Богу; все-таки те, що я проповідував людям, складає мізерний залишок, який мимовільно вилився з посудини, наповненої через край» [6, с. 4]. Звідси, Бешт був лише віровчителем, проповідником іудейської традиційності, яка по-новому зазвучала в сприятливих для цього історичних умовах. Він лише передавав простолюдинам у спрощеній формі виразні кабалістичні мотиви. Звідси й заслуга Бешта в розвитку хасидського руху – у передачі істин містичного вчення у формі, придатній для сприйняття широкими єврейськими масами. І в цьому відношенні бештіанський хасидизм виявляється значним спрощенням кабалістичних ідей, досить вдало перенесених на сприятливий ґрунт, підготовлений скрутним соціальним становищем євреїв Подолії і Галичини, містичним бродінням серед них і марновірством. Тому ранній хасидизм за своїм змістом цілком вкладається у лаконічне визначення: «щира простота і екзальтованість Бешта у всьому».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Автобиография Соломона Маймона // Еврейская библиотека. – СПб. – 1871. – С. 187-272.
2. Бессерман П. Каббала и еврейский мистицизм. – М.: ФАИР-Пресс, 2002. – 208 с.
3. Визель Э. Рассыпанные искры. – М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2000. – 239 с.
4. Дубнов С.М. Возникновение хасидизма. Жизнь и деятельность Израиля Бешта // Восход. – СПб. – 1888. – Кн. 5-6. – С. 113-141.
5. Дубнов С.М. Возникновение хасидизма. Жизнь и деятельность Израиля Бешта // Восход. – СПб. – 1888. – Кн. 7. – С. 81-100.
6. Дубнов С.М. Возникновение хасидизма. Жизнь и деятельность Израиля Бешта // Восход. – СПб. – 1888. – Кн. 7. – С. 81-100.
7. Дубнов С.М. Возникновение хасидизма. Жизнь и деятельность Израиля Бешта // Восход. – СПб. – 1888. – Кн. 9. – С. 3-16.
8. Дубнов С.М. Возникновение хасидизма. Жизнь и деятельность Израиля Бешта // Восход. – СПб. – 1888. – Кн. 10. – С. 27-44.

9. Дубнов С.М. Возникновение цадикизма // Восход. – СПб. – 1889. – Кн. 9. – С. 3-21.
10. Исраэль бен Элиэзер Баал-Шем-Тов // Краткая еврейская энциклопедия. Иерусалим: Евр. ун-т, 1986. – Т. 3. – С. 917-921.
11. Феллер М.Д. Про наших великих духом. Ессе з україноюдаїки. – Львів: СПОЛОМ, 2001. – 128 с.
12. Шолем Г. Основные течения в еврейской мистике. – Иерусалим: Библиотека Алия, 1989. – Т. 2. – 234 с.
13. Эпштейн И. Иудаизм. – Нью-Йорк: Мемориал. фонд евр. культуры, Б.г. – 315 с.

**Цімоха Р. Р., ст. викладач
УДПУ імені Павла Тичини**

ДЕСТИНАТОРИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Анотація. *Стаття присвячена дослідженню проблеми міжнародної правосуб'єктності фізичних та юридичних осіб. На основі аналізу юридичної природи міжнародних правовідносин, у яких беруть участь такі особи, зокрема відносин міжнародно-правової відповідальності, зроблено висновок про те, що приватні фізичні та юридичні особи, в т.ч. транснаціональні корпорації, не володіють міжнародною правосуб'єктністю і можуть розглядатися в якості не суб'єктів, а дестинаторів міжнародного права.*

Ключові слова: *міжнародна правосуб'єктність, суб'єкти міжнародного права, міжнародна правосуб'єктність фізичних осіб, дестинатори міжнародного права, міжнародні неурядові організації, міжнародна правосуб'єктність транснаціональних корпорацій.*

Summary. *The article is devoted to the questions the legal personality of juridical and individual persons in the international law. An author analyses the legal nature of the international relations one of the parts of which are juridical and individual persons. There is made a conclusion juridical and individual persons have not an international personality. Such persons are not the persons in the international law and can be defined as destinators of the international law.*

Key words: *international legal personality, subjects of international law, international legal personality of individuals, destinators of international law, international non-governmental organizations, international legal personality of multinational corporations.*

Постановка проблеми. Сьогодні міжнародне право вже не є виключно таким, що регулює міждержавні відносини, а державний суверенітет не характеризується непорушністю. Загальновідомо, що міжнародне право регулює відносини також за участю юридичних, фізичних осіб, безпосередньо наділяючи їх правами і обов'язками, які є міжнародно-правовими за своєю природою.

Сучасний стан міжнародних відносин безперечно свідчить на користь тенденцій, що полягають в розширенні кола суб'єктів міжнародного права в результаті не лише охоплення міжнародно-правовим регулюванням нових областей міжнародної співпраці і внутрішньодержавних відносин, але і усе більш упевненим поширенням нерегулятивного впливу норм міжнародного права. В науці міжнародного права всі суб'єкти міжнародного права слід поділяти на основні (первинні) – держави, нації і народності, міжнародні міжурядові організації, та похідні (вторинні) – міжнародні міжурядові організації, специфічні державоподібні утворення (Ватикан, Монако, Сан-Марино). Досить часто разом з поняттям «суб'єкт міжнародного права» в літературі може зустрічатися термін «дестинатор міжнародного права».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні теоретичні питання міжнародної правосуб'єктності і окремих суб'єктів міжнародного права висвітлювалися в роботах М. О. Баймуратова, К. А. Бекашева, П. Н. Бірюкова, О. В. Буткевича, Г. М. Вельямінова, Г. Л. Задорожного, Н. Е. Захарової, Г. В. Ігнатенко, В. А. Карташкин, С. М. Кудряшова, І. І. Лукашука, Д. Б. Левіна, Л. А. Моджорян, Р. А. Мюллерсона, М. О. Нуделя, А. Н. Талалаєва, Г. І. Тункина, Н. А. Ушакова, Д. І. Фельдмана, С. В. Черниченко, М. Ю. Черкеса, В. М. Шуршалова, Т. М. Цимбрівського та ін.

У західній науці міжнародного права існує досить широкий спектр поглядів з питання правосуб'єктності, що знайшло відображення в роботах таких авторів, як Дж. Американо, Д. Анцілогті, Е. Х. де Аречага, Я. Броунлі, Ф. Джессапа, Л. Дюгі, Х. Лаутерпахт, Л. Оппенгейм, А. Фердросс та ін.

Метою дослідження є правовий аналіз дестинаторів міжнародного права.

Виклад основного матеріалу. У ХІХ ст. з'являється новий суб'єкт міжнародного права – міжнародні адміністративні союзи, в ХХ ст. – нації (народи), які борються за самовизначення, то очевидно, що ХХ–ХХІ ст. – це період становлення правосуб'єктності фізичної особи. Сьогодні доктрина міжнародного права визнає спеціальну правосуб'єктність фізичної особи як здатність бути учасником певного кола правовідносин в межах окремої галузі міжнародного права, незважаючи на те, що фізичні особи ще не володіють здатністю створювати норми міжнародного права [12, с.96].

Під фізичними особами розуміють громадян даної держави, іноземців, осіб без громадянства й осіб, що мають подвійне громадянство. Всі вони складають населення – і виникає перша проблема: в міжнародному і внутрішньодержавному праві термін «населення» має неоднакове значення. У міжнародному праві, населення – це сукупність фізичних осіб, що проживають на території держави, а у внутрішньодержавному праві наголошується на тому, що держава здійснює владні повноваження (юрисдикція) щодо населення [7, 43].

Прихильники міжнародної правосуб'єктності фізичної особи, відстоюючи свою позицію, особливий наголос роблять на тому, що прослідковується досить стала тенденція зростання кількості міжнародних договорів, що закріплюють права та обов'язки індивідів як учасників міжнародних правовідносин, надають індивіду права на звернення до міжнародних судових органів із захисту своїх прав, визначають правовий статус окремих категорій індивідів (біженців, жінок, дітей, мігрантів, національних меншин тощо). Безпосередні правові відносини, як наголошують ці науковці, за участю індивідів на міжнародному рівні передбачені в договірних актах, що закріплюють та регламентують право звернення індивіда в міждержавні органи із захисту прав та свобод людини. Згідно ст. 25 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р. будь-яка особа чи група осіб може направити петицію до Європейської Комісії з прав людини і більш як дві тисячі позовів фізичних осіб до держав розглянув Європейський Суд у правах людини, що значно більше, ніж за всю історію судів було розглянуто міждержавних спорів. При аналізі правовідносин, що складаються в результаті доступу індивіда в міжнародні суди, дослідники (прихильники правосуб'єктності індивіда) зазначають, що «було б абсурдно допустити, що одна сторона у спорі, – держава, – наділена міжнародною правосуб'єктністю, а інша сторона, – індивід – повністю рівноправна в процесуальному плані» [7, с.44].

У практиці міжнародного права також поступово впроваджується ідея визнання правосуб'єктності фізичної особи. На увагу заслуговують Справа братів Ла Гранд Міжнародного Суду ООН [2, 494], Справа Авена [1, 27–28], у яких було зазначено те, що міжнародно-правовий акт може безпосередньо створювати права для фізичних осіб. Окрім того, схожі формулювання відображені і у практиці Європейського Суду з прав людини, який підтвердив, що міжнародний договір може створювати права для громадян незалежно від того, що за формою і формулюванням є міждержавним зобов'язанням [3, с.15].

Погляди на фізичну особу у міжнародному праві на зразок «дестинатора» або «об'єкта» міжнародного права об'єктивно більше не відповідають реаліям міжнародно-правових відносин. За твердженням

дослідника І. Лукашука, визнання індивіда суб'єктом міжнародного права потребує зміни самої природи цього права.

Науковці різних країн відхиляли можливість визнання такого суб'єкта як індивіда, аргументуючи це тим, що людина в міжнародному праві є неповноцінним «суб'єктом», тому що не несе практично жодних обов'язків, так само як і не несе жодної відповідальності за порушення норм і принципів міжнародного права. Дослідник В. Катаршин робить висновок про те, що індивід є суб'єктом міжнародного права з обмеженою правосуб'єктністю. Однак автор наголошує на тому, що з розвитком міжнародного права роль людини на міжнародній арені буде посилюватися [6, 343–344].

Питання про міжнародну правосуб'єктність індивіда є одним із найбільш дискусійних у науці міжнародного права. Діапазон поглядів дійсно широкий – від повного заперечення міжнародної правосуб'єктності індивіда до визнання останнього єдиним суб'єктом міжнародного права.

Міжнародні неурядові організації – це особи приватного права, утворені у формі об'єднання фізичних та (або) юридичних осіб з різних країн.

Такі організації не визнаються суб'єктами міжнародного права, проте іноді можуть мати істотний вплив на міжнародні відносини і вступати у відносини із суб'єктами міжнародного права. Наприклад, «Грінпіс» активно співпрацює з ЮНЕСКО, «Лікарі без кордонів» – з ВОЗ тощо. Декілька міжнародних неурядових організацій, зокрема «Лікарі без кордонів» та «Міжнародна амністія» мають дорадчі голоси в Економічній та Соціальній Раді ООН. Як правило, такі організації носять благодійний, природоохоронний, культурнопросвітницький чи правозахисний характер [10].

Активна діяльність неурядових міжнародних організацій у системі міжнародних відносин зумовлює значний науковий інтерес до їх функціонування як суб'єктів світового політичного процесу. Дослідження правосуб'єктності неурядових організацій, оцінка їх ролі у системі міжнародних відносин є актуальною проблемою, яка має як теоретичний, так і практичний аспект. Актуальною проблема є і для України, оскільки роль та вплив міжнародних неурядових організацій на розвиток нашої держави лише збільшується. Крім того, діяльність неурядових інститутів як національного, так і глобального рівнів, має важливе значення для розбудови громадянського суспільства в Україні, втілення демократичних перетворень та реалізації важливих питань внутрішньої та зовнішньої політики нашої держави.

Згідно з Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 1296 (XIV) від 23 травня 1968 р. міжнародна неурядова організація – це будь-яка міжнародна організація з недержавним характером представництва, добровільним

характером діяльності, яка ґрунтується не на підставі міжурядової угоди та не переслідує комерційної мети [8].

Аналізуючи правову природу неурядових міжнародних організацій, слід зазначити, що вони не є суб'єктами міжнародного права, проте можуть функціонувати як суб'єкти міжнародно-правових відносин. Враховуючи значний внесок неурядових організацій у розвиток сучасних міжнародних відносин і права, їх вплив на світовий політичний процес, науковці визнають за ними статус суб'єктів міжнародного права із спеціальною правосуб'єктністю.

Нормативно-правове регулювання діяльності неурядових міжнародних організацій має свою специфіку. Серед джерел міжнародного права, що регулюють діяльність неурядових організацій, – статuti ООН, ЮНЕСКО й спеціальні резолюції міжнародних міжурядових організацій, які передбачають особливий механізм співробітництва з неурядовими інститутами у межах консультативного статусу [5, с.87].

Вищі органи, як і в міжурядових організаціях, вирішують найважливіші питання діяльності організації. Основною формою роботи цих органів, що мають представницький характер, є проведення сесій у терміни, визначені статутом. Виконавчі органи забезпечують роботу організації у період між сесіями вищих органів, контролюють реалізацію рішень, готують наступні сесії. Вони формуються вищими органами неурядової організації і проводять свої засідання кілька разів на рік. Адміністративні органи забезпечують ведення поточних справ організації: вирішують організаційні питання, представляють організацію у зовнішніх відносинах, організують документообіг, відповідають за діловодство, публікацію необхідних документів та матеріалів тощо [5, с.88].

Функціонуючи як суб'єкт міжнародних відносин, неурядові міжнародні організації досягають цілей у різних галузях, політичній зокрема. Це стосується і таких завдань, що потребують серйозних поступок з боку держав, які змушені за деяких обставин частково відмовлятися від принципу національного суверенітету. Так, останніми роками деяким неурядовим організаціям, а саме тим, сферою діяльності яких є захист прав людини, екологічні проблеми або гуманітарна допомога, вдалось досягти «права на втручання у внутрішні справи суверенних держав». В окремих випадках неурядові організації можуть включатись у дипломатичну діяльність, впливаючи на процеси прийняття рішень. Традиційне обмеження для неурядових організацій – неучасть у політиці з метою досягнення влади [5, с.89].

Майже усі неурядові організації намагаються отримати консультативний статус при відповідних міждержавних організаціях. Отримання такого статусу не тільки означає визнання діяльності конкретної організації, але і в той самий час відображає зростання

міжнародного авторитету і впливу міжнародних неурядових організацій на розвиток сучасних міжнародних відносин [5, с.90].

Інтеграційні процеси, що відбуваються сьогодні у світі, зумовлюють необхідність аналізу окремих правових явищ, серед яких особливу увагу привертає юридичний статус транснаціональних корпорацій (ТНК). Одними з перших, хто поставив питання про визнання міжнародної правосуб'єктності транснаціональних корпорацій, були правові радники самих компаній.

Транснаціональна компанія (корпорація) – компанія (корпорація), що володіє виробничими підрозділами в декількох країнах. За визначенням Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), транснаціональні корпорації (ТНК) – це «підприємства, що складаються з материнського підприємства та його закордонних філіалів», при цьому ТНК можуть як набувати статусу корпорації, так і не мати цього статусу [9, 417].

Передумовою виникнення у ТНК міжнародної правосуб'єктності принаймні у певних межах є, зокрема, їх звернення до міжнародних органів про дотримання певних норм. Єдиною умовою появи у таких корпорацій міжнародної правосуб'єктності може бути наявність норм міжнародного договору, чи таких, що містяться в інших джерелах міжнародного права, які будуть містити наявність такої правосуб'єктності. У розробленні та прийнятті таких норм права мають бути зацікавлені самі ТНК, які бажають набути міжнародної правосуб'єктності [9, с.418].

Посилання на можливість застосування норм міжнародного права у відносинах із ТНК не робить останню суб'єктом міжнародного права. Коли держави закріплюють, що вони будуть застосовувати до своїх торговельних відносин Конвенцію ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (1980 р.) або Конвенцію про право, яке застосовується до договорів міжнародної купівлі-продажу (1985 р.), – то з вищезазначеного не слід робити висновок, що відповідні юридичні особи у сфері торгівлі стали суб'єктами міжнародного права. Вироблені стандарти між державами і права та обов'язки юридичної особи – різні категорії. Отже, висновок може бути лише один: транснаціональні корпорації не є суб'єктами міжнародного права [9, с.419].

У той же час у доктрині міжнародного права немає єдності щодо правової природи деяких організацій і питання про їхню правосуб'єктність залишається дискусійним. Наприклад, неоднозначно визначається правова природа та правосуб'єктність Європейського Союзу.

У підходах окремих авторів простежується прагнення спеціально адаптувати поняття конфедерації до Європейського Союзу. Так, Р. Ваубель розглядає Європейський Союз як конфедерацію [13, с.140]. У свою чергу Н. О. Ушаков, розглядаючи поняття конфедерації й «наднаціональної» організації як синоніми, визнає таким і Європейський Союз [11, с.50]. На

жаль, представлена позиція не аргументована, адже не встановлені ознаки, що дозволяють зробити висновок про конфедеративну форму ЄС.

Надання правосуб'єктності Європейському Союзу є дуже важливим не лише для самого інтеграційного об'єднання, але й для світової спільноти в цілому. Віднині ЄС стане повноправним суб'єктом міжнародного публічного права та набуде повноважень підписувати міжнародні угоди. До сих пір лише Європейські Співтовариства мали міжнародну правосуб'єктність, що, зважаючи на обмежену їх компетенцію, звужувало коло питань, за якими ЄС міг здійснювати міжнародне співробітництво [4, с.12].

Отже, система сучасних міжнародних відносин характеризується значним зростанням кількості міжнародних неурядових організацій, транснаціональних корпорацій, збільшенням їх впливу на світовий політичний процес і міжнародну співпрацю. Неурядові міжнародні організації та транснаціональні компанії є активними інституціоналізованими суб'єктами міжнародних відносин, репрезентують широкі суспільні інтереси, які виходять за межі окремих держав. Діючи в межах консультативного статусу, неурядові інституції активно взаємодіють з урядовими міжнародними організаціями, визначаючи тенденції та характер міжнародних відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Avena and other Mexican nationals (Mexico v. U.S.A). Judgement, I.C.J. Reports. 2004.
2. LaGrand (Germany v. U.S.A). Judgement, I.C.J. Reports. 2001.
3. Mathieu-Mohin and Clerfayt // ECHR. 1987. Ser. A. Vol. 113.
4. Бережна К. В. Проблема міжнародної правосуб'єктності Європейського Союзу // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2012. Вип. 3. С. 8–12.
5. Ільницька У. Особливості міжнародно-правової суб'єктності неурядових організацій // Укр. нац. ідея: реалії та перспективи розв. 2012. Вип. 24. С. 84–90.
6. Курбатова Д. Л. Людина як суб'єкт міжнародного права // Порівняльно-аналітичне право. № 4. 2017. С. 343–345.
7. Луковецька К. О. Проблема міжнародної правосуб'єктності фізичних осіб // Міжнародні читання присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П. Є. Казанського: матеріали Міжнародної конференції (м. Одеса, 22–23 жовтня 2010 року). Одеса: Фенікс, 2010. С. 43–45.
8. Міжнародні неурядові організації. URL: <http://www.ua-referat> (дата звернення: 13.10.2019)

9. Савін Д. С. Проблема міжнародної правосуб'єктності транснаціональних корпорацій // Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського: матеріали четвертої міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 8–9 лист. 2013 р.) / відп. за випуск к.ю.н., доц. М. І. Пашковський; Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса: Фенікс, 2013. С. 416–419.
10. Суб'єкти міжнародного права. URL: http://lutsk-ntu.com.ua/sites/default/files/mpp_lekciyi.pdf (дата звернення: 13.10.2019)
11. Ушаков Н. М. Государство в системе международно-правового регулирования / Н. М. Ушаков. М.: Наука, 1997. 210 с.
12. Цимбрівський Т. С. Доктринальні підходи до дослідження правосуб'єктності у міжнародному праві // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2012. Випуск 2. С. 91–100.
13. Четвериков А. О. Европейский Союз: новый этап интеграции // Общество, политика, наука: новые перспективы. М.: Моск. обществ. науч. фонд: Издательский центр научных и учебных программ, 2000. С. 134–142.

**Шачковська Л.С., к. політ. н., доц.
УДПУ імені Павла Тичини**

АНАЛІЗ ДОСВІДУ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Анотація

Шачковська Л. С. Аналіз досвіду провідних країн світу щодо застосування стратегічних комунікацій для забезпечення національної безпеки держави. – Стаття.

Визначенно поняття та зміст стратегічних комунікацій, умов та чинників, що впливають на їх організацію; проаналізовано досвід передових країн світу в сфері застосування стратегічних комунікацій та сучасний стан українського страткому; дано оцінку ефективності застосування стратегічних комунікацій в Україні та пропозиції щодо її покращення для забезпечення національної безпеки держави.

Ключові слова: *стратегічні комунікації, інтернет технології, національна безпека держави, кібервійна, світовий інформаційний простір.*

Abstract

Shachkovska L. An analysis of the experience of the leading countries in the use of strategic communications for national security. – Article.

The concept and content of strategic communications, conditions and factors influencing their organization are defined; the experience of the leading countries in the sphere of strategic communications application and the current state of the Ukrainian stratum are analyzed; the effectiveness of strategic communications in Ukraine and proposals for its improvement to ensure the national security of the state are evaluated.

Key words: *strategic communications, internet technologies, national security of the state, cyberworld, world information space.*

Постановка проблеми. Стратегічні комунікації країн-членів НАТО мають певну національну специфіку, що ґрунтується на традиційних особливостях та зв'язках (Великобританія, Федеративна республіка Німеччина, Канада тощо). Для наочності відмінностей підходів до страткому в провідних країнах світу розглянемо їх особливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Аналіз державного управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади) здійснив Ситник Г.П., Ліпкан В.А. проаналізував правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні, Горбулін В.П. розглядає стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки, Колесник В.Т. запропонував концептуальні підходи до становлення системи державного управління національною безпекою України [6, 8, 10, 15].

Формулювання мети статті. Метою є аналіз існуючого стану застосування стратегічних комунікацій, оцінка його ефективності та пошук шляхів покращення для забезпечення національної безпеки держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стратегічні комунікації – скоординоване і належне використання комунікативних можливостей держави – публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю, військових зв'язків, інформаційних та психологічних операцій, заходів, спрямованих на просування цілей держави [5]. Дане визначення, яке подане у Воєнній доктрині України, визначає завдання усім відповідальним міністерствам та відомствам, державним та недержавним установам, які залучені до застосування страткому. Очевидно, що у вислові «... усіх комунікативних можливостей держави...» закладене використання кожного доступного елементу інформаційної інфраструктури для втілення ідей та реалізації планів щодо надійного захисту національних інтересів держави як всередині країни, так і на міжнародній арені.

Сам термін «стратегічні комунікації» вперше використав в 2001 році голова наукової ради з оборони федерального комітету для надання незалежних консультацій міністру оборони США Вінсент Вітто. Було зазначено, що складні стратегічні комунікації можуть визначати порядок денний й створювати контекст, який сприятиме досягненню політичних, економічних та військових цілей [1]. З того часу сама ідея страткому в

США та інших провідних країнах світу та впливових міжнародних організаціях на кшталт НАТО, від влучного словосполучення трансформувалася у потужну відокремлену галузь діяльності, від успіху якої залежить досягнення їх стратегічних цілей.

Стратегічні комунікації – це нова концепція, прийнята у розвиток теорії інформаційних операцій, яка активно розроблялася Держдепартаментом, Міністерством оборони, іншими урядовими та неурядовими установами та організаціями Сполучених Штатів Америки. Під нею розуміється комплекс заходів щодо цілеспрямованого впливу на військово-політичне керівництво, різні суспільно-політичні сили, міжнародні організації, тобто на так звану цільову аудиторію інших країн (як ворожих, так союзних і нейтральних), що їх вживають різні урядові та неурядові установи та організації США, а також їх союзники.

Мета стратегічних комунікацій – переконання або примус цільової аудиторії до прийняття рішень або здійснення дій, спрямованих на формування, збереження або розвиток сприятливих умов для просування американських національних інтересів. При цьому використовуються такі засоби, як узгоджені інформаційні акції, ідеологічна обробка, різноманітні інформаційно-пропагандистські плани і програми [2].

У Сполучених Штатах до основних структур, які реалізують концепцію стратегічних комунікацій, відносяться Держдепартамент, Міністерство оборони, Агентство США з міжнародного розвитку та неурядові організації.

Слід зазначити, що в американському Держдепартаменті поняття “стратегічні комунікації” підміняють терміном “публічна дипломатія”. Однак “публічна дипломатія” насправді є складовим компонентом страткому і полягає в навмисному створенні в уявленнях цільової аудиторії ідеального іміджу США, американських ідеалів і способу життя за допомогою проведення інформаційних кампаній, акцій економічної, технічної та гуманітарної допомоги.

Міністерство оборони США в інтересах розвитку концепції в березні 2008 року провело першу конференцію на базі коледжу комітету начальників штабів у м. Норфолк, на якій були визначені основні принципи “стратегічних комунікацій”: кваліфіковане керівництво, правдоподібність, доступність, діалог, масштабність, узгодженість, цілеспрямованість, оперативність і безперервність [2]. Для уточнення концепції стратегічних комунікацій планується кожні два роки коригувати їх.

Принцип кваліфікованого керівництва. Керівники повинні чітко уявляти завдання стратегічних комунікацій для досягнення поставлених цілей у всіх областях своєї діяльності, включаючи матеріально-технічне забезпечення та розвідку.

Принцип правдоподібності. Дії, їх сприйняття і пояснення повинні бути правильно інтерпретовані і чітко скоординовані, а також викликати довіру у цільової аудиторії.

Принцип доступності. Необхідне глибоке розуміння культури, ідентичності, способу життя, історії та суспільного ладу об'єкту впливу. Аудиторія сприймає дії відповідно до власної шкали цінностей. Без розуміння менталітету цільової аудиторії неможливо досягти заданого результату. Усвідомлення впливу суб'єктивних факторів (культурного, лінгвістичного, історичного, релігійного, природного та інших) важливо для ефективного впливу на цільову аудиторію. При цьому побудова відносин і взаємодії з різними організаціями, місцевим населенням, науковими колами, комерційними та некомерційними організаціями сприяє кращому розумінню цільової аудиторії.

Принцип діалогу. Багатосторонній обмін думками сприяє взаєморозумінню і встановленню довірчих відносин.

Принцип масштабності. Стратегічні комунікації не мають часових або просторових кордонів.

Принцип узгодженості дій. Стратегічні комунікації передбачають узгоджені, інтегровані на всіх рівнях в єдину систему дії, тобто являють собою процес, що відбувається за єдиним задумом і планом на всіх рівнях ієрархії як по “вертикалі” – від тактичного до стратегічного, так і по “горизонталі” – у межах одного рівня. Керівники координують і узгоджують свої дії, можливості і засоби в зонах відповідальності, впливу та інтересів з метою отримання необхідного результату. Кожна структура чи організація є частиною системи комунікацій.

Принцип цілеспрямованості. Стратегічні комунікації повинні бути спрямовані на отримання конкретно заданого (бажаного) результату. Це не тільки “ще один засіб в арсеналі керівника”, а керівництво до дії для всіх структур, узгоджене із завданнями для досягнення поставлених цілей. Процес комунікації, зміст, цілі та практичні кроки залежать від політики, стратегічних поглядів, підходів до планування операцій та прийнятих управлінських рішень.

Принцип оперативності. Необхідний правильний вибір аудиторії, інформації, часу і місця вчинення акцій. Стратегічні комунікації повинні бути сфокусовані на довгострокових результатах. Оперативне реагування на мінливі умови і кризові ситуації може дати стратегічний ефект. Стратком повинен досягати цільової аудиторії за допомогою спеціальних повідомлень, значущих саме для даної аудиторії. СК призвели до необхідності широкого обговорення проблеми синхронізації ідей, дій та інформації для досягнення глобальних стратегічних цілей. При цьому вплив на процес прийняття рішень противником є ключовим моментом і часто обмежений часовими рамками для інформаційного впливу з метою досягнення бажаного ефекту.

Принцип безперервності. Стратегічні комунікації – безперервний процес, для успішного здійснення якого необхідна наявність постійного зворотного зв'язку між плануванням і діями з одного боку і аналізом з оцінкою результатів цих дій – з іншого. В ідеальному випадку він повинен проходити швидше, ніж у супротивника.

Процес реалізації стратегічних комунікацій складається з наступних етапів:

- уточнення політичних цілей;
- розпізнавання цільової аудиторії;
- визначення бажаного поведінкового ефекту об'єкта впливу;
- проведення аналізу аудиторії (які її уявлення, позиції, поведінку і як їх необхідно змінити);
- визначення ідеологічних установок;
- формулювання основних цілей для підготовлених повідомлень і запланованих акцій;
- узгодження інформаційного впливу, організованих акцій і політичних дій;
- синхронізація дій носіїв інформації за часом рамки;
- планування першочергових заходів і контрзаходів;
- оцінка результатів і коригування планів.

В якості носіїв інформації відповідно до концепції стратегічних комунікацій можуть виступати інформаційні та фізичні домени.

До інформаційних доменів відносяться радіо, наземне, кабельне та супутникове телебачення, преса, Інтернет, потокове відео, мобільні телефони, громадські організації та чутки.

Фізичними доменами є військові навчання, демонстрація сили, візити, конференції, різні робочі семінари, наукові та військові обміни, асоціації випускників, організація і проведення відновлювальних робіт, торгівля і гуманітарна допомога, завдяки яким військово-політичне керівництво США намагається викликати симпатії до своєї країни або страх перед їх міццю.

Арсенал засобів стратегічних комунікацій різноманітний. До них насамперед належать засоби масової інформації, а також зв'язок і телекомунікації, інфраструктура бездротового зв'язку, соціологічні дослідження, культурологічні та лінгвістичні засоби, виборчі технології та методики підрахунку голосів виборців, масові тренінги та освітні програми.

Згідно з рішенням американського конгресу науково-дослідні роботи з використання теорії стратегічних комунікацій організовуються і проводяться в Міністерстві оборони США, в бойових командуваннях, управлінні заступника міністра оборони по розвідці, об'єднаному штабі і Держдепартаменті. Безпосередньо в міністерстві оборони за організацію

досліджень відповідає заступник міністра із закупівель, технологій і тилу (заступник із закупівель, технологій і логістики).

У військовому відомстві активно проводяться науково-дослідні роботи з розвитку засобів моделювання та оцінки соціальних комп'ютерних мереж, моніторингу засобів масової інформації, моделювання динаміки розвитку різних систем і створення єдиного середовища “стратегічних комунікацій” як усередині Міністерства оборони, так і між різними відомствами.

У 2009 фінансовому році виділено кошти на заходи, пов'язані з дослідженням і створенням нових технологій по формуванню “зони довіри” для стратегічних комунікацій. Розробки ведуться також у сфері контролю та аналізу комп'ютерних мереж, машинного перекладу, інноваційного аналізу і виборчих технологій [2].

Відділ технологій швидкого реагування при управлінні науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт та відділ забезпечення нетрадиційних бойових дій (нерегулярної війни) при апараті помічника міністра оборони зі спецоперацій і конфліктів низької інтенсивності та взаємопов'язаними можливостям, займаються дослідженнями в галузі використання можливостей теорії стратегічних комунікацій в загальнодержавному масштабі. Ці структури налагодили тісну взаємодію з відповідними апаратами держсекретаря з питань публічної дипломатії та зв'язків з громадськістю, з національним контртерористичним центром, агентством США з міжнародного розвитку, міністерствами внутрішньої безпеки та юстиції, а також з неурядовими організаціями.

Науково-технічні засоби, що використовуються в інтересах формування “зони довіри” для стратегічних комунікацій, за класифікацією Міністерства оборони США поділяються на п'ять груп:

Перша – засоби аналізу інформації, що забезпечують і надають доступ до об'єктів інфраструктури. Вони аналізують весь спектр інформаційних ресурсів, починаючи від звичайних новин і закінчуючи професійним ринком інформації.

За допомогою даних засобів проводиться семантичний аналіз повідомлень, спрямований на виявлення в різних мережевих ЗМІ країни або регіону тематичної інформації, що характеризує їхню позицію з питань, що зачіпають безпеку або створює загрозу національним інтересам США.

З метою виявлення ідеологій, форм і способів дій екстремістів, а також встановлення їх лідерів планується здійснювати постійний (цілодобовий) контроль Інтернет-блогів, Інтернет-сайтів, сайтів для обміну файлами типу YouTube або Twitter, визначати ідентифікаційні дані користувачів, які розміщують свої повідомлення на цих сайтах і вести контрпропаганду в інформаційних мережах.

Крім того, передбачається розвивати мовлення в КХ- і УКХ-діапазонах через супутники-ретранслятори, розташовані на геостаціонарних орбітах, які забезпечують можливість прийому сигналу звичайними радіоприймачами на території ворожих США країн.

Друга – громадські кошти масових комунікацій – це інформаційні бази даних, безпосередньо ЗМІ, віртуальні спільноти.

Сполучені Штати Америки планують створювати інтегровані соціальні мережі на платформі Web 2.0 мультимедіа в країнах зі слабо розвиненою телекомунікаційною інфраструктурою, які використовують стільниковий зв'язок для виходу в Інтернет. Це найбільш актуально для держав, що знаходяться в зонах відповідальності центрального, європейського і африканського командувань ЗС США.

В системі аналізу та контролю соціальних мереж особливу увагу планується звернути насамперед на виявлення соціальних зв'язків керівництва та інших ключових фігур різних країн і вивчення їх психологічних портретів. Технічні можливості дозволяють забезпечити мережеву ідентифікацію будь-якого користувача за його мережевими зв'язкам (контактам).

Третя – “засоби діалогу”, які призначені для аналізу радикальних і контррадикальних повідомлень та ідей.

При цьому проводиться аналіз в масштабі, близькому до реального, часу і ранжування за важливістю повідомлень. Програмне забезпечення дозволяє щодня перевіряти безліч газет в кожній європейській країні, відбирати повідомлення за ключовими словами, ранжувати позитивні і негативні висловлювання, що зачіпають інтереси США.

Четверта – засоби моделювання та прогнозу, які застосовують ігрове і альтернативне, багатоваріантне моделювання з метою прогнозування розвитку обстановки на основі отриманих даних, а також прогнозування можливих реакцій цільової аудиторії на цілеспрямований інформаційний вплив.

П'ята – засоби тренування взаємодії, які використовуються для відпрацювання питань взаємодії як всередині урядових структур, так і між урядовими установами та неурядовими організаціями.

В даний час ні Міністерство оборони США, ні Державний департамент не мають єдиної бази, де збирається аналітична інформація, отримана в результаті діяльності агентств в рамках концепції “стратегічних комунікацій”. Для формування єдиного банку даних потрібно близько 2 мільйонів доларів. Даний банк стане основою для створення єдиної автоматизованої системи ситуаційного аналізу та попередження вартістю близько 9 мільйонів доларів. На думку експертів Міністерства оборони країни, введення в експлуатацію даної системи дозволить істотно скоротити час на прийняття рішень і добитися значної інформаційної переваги.

Із залученням вищеназваних засобів проводиться пошук способів розміщення локальних ресурсів з доступом через Інтернет (книг, кіно, журналів тощо, які містять елементи впливу на цільову аудиторію), доступних для завантаження будь-яким користувачем.

Передбачається за допомогою спеціально підібраних публікацій, оповідань, міфів, символічних асоціацій, комп'ютерних ігор сформувати в мережі, і в першу чергу у мусульманського населення, нове, вигідне американському керівництву сприйняття народної дипломатії США.

При цьому важливо враховувати рівень розвитку країни, культури, виборчої системи, у зв'язку з чим намічається створити засоби і бази даних, адаптовані до лінгвістичних, соціальних і культурних особливостей об'єкту впливу. Крім того, планується проведення досліджень в області культурологічних відмінностей, особливостей розумового процесу та процесу прийняття рішень цільової аудиторії.

Будуть також проведені заходи щодо організації фізіологічного захисту персоналу стратегічних комунікацій на випадок сплеску соціальної напруженості, стихійних лих або застосуванні зброї масового ураження.

Пріоритетною умовою досягнення геополітичного домінування на світовій арені в Китаї вважається ефективне застосування доктрини інформаційного протиборства, яка розробляється китайськими воєнними теоретиками із середини 80-х років XX століття. Китайська система поглядів на ведення інформаційного протиборства має комплексний характер та базується на давньокитайських стратегемах Сунь Цзи, теорії “народної війни” Мао Цзедуна, а також оригінальних поглядах на веденні збройної боротьби на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях. При цьому основний акцент робиться на введенні противника в оману та пошук асиметричних методів протидії. Основною метою інформаційного протиборства вважається досягнення інформаційної переваги в глобальному інформаційному просторі та забезпечення надійної інформаційної безпеки КНР шляхом проведення широкого спектру взаємоузгоджених заходів у різних сферах (політичній, економічній, культурній, воєнній тощо). Традиційними методами ведення інформаційного протиборства китайська сторона вважає залякування, нарощування інформаційного потенціалу, підвищення інформатизації військ, економічна і культурна експансія, інформаційно-психологічний тиск на цільові аудиторії [7].

Зазначена концепція успішно застосовувалась Китаєм в ході боротьби з опозиційними силами, придушення масових акцій протесту всередині країни, ведення інформаційних операцій проти Тайваню. Крім того, вона показала свою ефективність в процесі посилення КНР свого геополітичного впливу в країнах Південно-Східної Азії. Разом з тим, зростаюча роль Китаю на міжнародній арені та намагання китайського керівництва розширити зону свого зовнішньополітичного впливу в

Африці, Латинській Америці, а особливо в Європі, продемонстрували неефективність традиційних китайських методів інформаційного протиборства. З огляду на це, китайське керівництво взяло курс на трансформацію системи інформаційного протиборства та поступовий перехід до концепції стратегічних комунікацій.

Визначення концепції страткому, як системи довготривалих взаємопов'язаних дій на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях, яка дозволяє виявити цільові аудиторії, визначити ефективні канали впливу на них з метою забезпечити необхідний стійкий характер їх поведінки, повністю відповідає китайській доктрині інформаційного протиборства. Тому з трьох основних форм реалізації стратегічних комунікацій – зв'язки з громадськістю, публічна дипломатія та інформаційні операції – пріоритетною китайська сторона вважає останню. Разом з тим, згідно із сучасними поглядами китайських експертів, ведення інформаційних дій у значній мірі повинно відбуватись поза воєнною сферою та базуватися на принципі поступової інтеграції існуючих факторів досягнення національної могутності – побудови ефективних збройних сил, створення потужної економіки, розвитку дипломатії та забезпечення інформаційної переваги.

З огляду на це, реалізація китайською стороною концепції стратегічних комунікацій відрізняється довгостроковим характером та чіткою узгодженістю дій. Так, при реалізації своїх зовнішньополітичних цілей Китай орієнтується не на демонстрацію своєї воєнної потужності, як це робить Російська Федерація, чи прагнення до гегемонії своїх цінностей в світі (основна слабкість страткому США), а на донесення до іноземної аудиторії ідеї взаємовигідного співробітництва на рівних умовах. При цьому Китай підкреслює пріоритетність економічних відносин та відсутність будь-яких амбіцій щодо створення власних зон геополітичного впливу.

Неконфронтаційний характер стратегічних комунікацій Китаю доповнюється активною діяльністю у сфері публічної дипломатії (створення Міністерством освіти КНР в зарубіжних державах так званих Інститутів Конфуція, активне використання системи міжнародних наукових і культурних контактів тощо) та зв'язків з громадськістю. Крім того з 2009 року спостерігається тенденція до значного розширення кількості китайських засобів масової інформації, орієнтованих на іноземну аудиторію, та вихід найбільших інформаційних агентств, теле- та радіоканалів у світовий інформаційний простір, що позитивно впливає на імідж Китайської Народної Республіки на міжнародній арені [7].

Разом з тим, слабкою стороною страткому Китаю залишається бюрократизація та заідеологізованість процесу надання інформації закордонним споживачам, а також неспроможність керівництва країни оперативно нівелювати об'єктивну інформацію щодо наявних гострих

соціальних та економічних проблем. При цьому китайський досвід показує, що успіх стратегічних комунікацій залежить від здатності країни не тільки донести до цільової аудиторії чітко виражені та узгоджені послання, а доповнити їх конкретними діями, які не суперечитимуть визначеним установкам і уявленням.

Таким чином, стратегічний курс на розвиток концепції інформаційного протиборства з поступовим переходом до стратегічних комунікацій з метою розширення свого геополітичного впливу залишається пріоритетним для Китаю. При цьому основними особливостями застосування стратегічних комунікацій китайською стороною є:

- визначення інформаційних операцій як основної форми реалізації стратегічних комунікацій;
- довгостроковий і узгоджений характер інформаційних дій в рамках стратегічних комунікацій;
- створення централізованої системи організації та проведення заходів публічної дипломатії та зв'язків з громадськістю, залучення до цього процесу всіх державних ресурсів;
- неконфронтаційний характер концепції стратегічних комунікацій, зосередження зусиль на “м'якій” економічній і культурній експансії;
- пріоритетність забезпечення виходу китайських мас-медіа у світовий інформаційний простір як одного з головних чинників створення позитивного міжнародного іміджу держави.

При цьому відсутність ідеологічної гнучкості, намагання приховати наявність значних внутрішніх проблем, а також не відповідність ключових повідомлень конкретним політичним крокам суттєво знижує ефективність стратегічних комунікацій Китайської Народної Республіки.

Висновки дослідження. Підсумовуючи усе вищезазначене, слід відмітити, що вміле та узгоджене використання наведених складових стратегічних комунікацій є визначальним у забезпеченні національної безпеки будь якої держави. Досвід передових країн світу засвідчує, що наполеглива робота з реалізації стратегічних комунікацій неодмінно приносить свої плоди та запобігає виникненню конфліктних ситуацій політичного, економічного, соціального та військового характеру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Report of the Defense Science Board Task Force on Managed Information Dissemination [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.acq.osd.mil/dsb/reports/ADA396312.pdf/>.
2. US Department of Defense : Report on Strategic Communication [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/dod/dod_report_strategic_communication_11feb10.pdf.

3. Абрамов В. И. Безопасность / В.И. Абрамов // Государственное управление в сфере национальной безопасности: словарь-справочник / Сост.: Г. П. Сытник, В. И. Абрамов, В. Ф. Смолянюк и др.; под общ. ред. Г. П. Сытника. – К.: НАДУ, 2012. – 349 с.

4. Висновки і рекомендації щодо внесення змін до Закону України "Про основи національної безпеки України". Аналітична записка / Нац. ін-т стратег. дослід. при Президентові України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/articles/1775.

5. Воєнна доктрина України, затверджена Указом Президента України від 24 вересня 2015 року – № 555/2015 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>.

6. Горбулін В. П. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія / В.П. Горбулін. – К.: НІСД, 2011. – 288 с.

7. Ибрагимова Г. С. Стратегия КНР в области управления интернетом и обеспечения информационной безопасности // Индекс безопасности №1 (104), 2011. – 78-79 с.

8. Колесник В. Т. Концептуальна модель національної безпеки України. – Імперативи розвитку цивілізації / В. Т. Колесник // Інформаційна безпека у воєнній сфері. Сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 31 березня 2015 р. / Нац. ун-т оборони ім. Івана Черняхівського. – К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2015. – С. 167–170.

9. Ліпкан В. А. Національна безпека України: монографія / В. А. Ліпкан. – К.: Кондор, 2013. – 437 с.

10. Ліпкан В. А. Правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні: [моногр.] / В. А. Ліпкан, І. М. Сопілько, В. О. Кір'ян; за заг. ред. В. А. Ліпкана. – К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2015. – 633 с.

11. Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності: Указ Президента України від 28 серпня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua/go/744/2014

12. Про План законодавчого забезпечення реформ в Україні: Постанова Верховної Ради України від 4 червня 2015 р. № 509-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 31. – Ст. 297.

13. Про Стратегію сталого розвитку "Україна – 2020": Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua/go/5/2015

14. Семенченко А. І. Методологія стратегічного планування у сфері державного управління забезпеченням національної безпеки України: монографія / А. І. Семенченко. – К.: НАДУ, 2008. – 428 с.

15. Ситник Г. П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): підруч. / Г. П. Ситник. – К.: НАДУ, 2012. – 544 с.

References

1. Report of the Defense Science Board Task Force on Managed Information Dissemination [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.acq.osd.mil/dsb/reports/ADA396312.pdf/>.

2. US Department of Defense : Report on Strategic Communication [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/dod/dod_report_strategic_communication_11feb10.pdf.

3. Abramov V.Y. Bezopasnost / V.Y. Abramov // Hosudarstvennoe upravleniye v sfere natsionalnoi bezopasnosti: slovar-spravochnik / Sost.: H.P. Сытнык, V.Y. Abramov, V.F. Smolianiuk y dr.; pod obsheh. red. H.P. Сытныка. – К.: НАДУ, 2012. – 349 с.

4. Vysnovky i rekomendatsii shchodo vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy "Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy". Analitychna zapyska / Nats. in-t strateh. doslid. pry Prezydentovi Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: www.niss.gov.ua/articles/1775.

5. Voienna doktryna Ukrainy, zatverdzhena Ukazom Prezidenta Ukrainyvid 24 veresnia 2015 roku – № 555/2015 – [Elektronnyi resurs]. – Rezhymdostupu : <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>.

6. Horbulin V.P. Stratehichne planuvannia: vyrishennia problem natsionalnoi bezpeky: monohrafiia / V.P. Horbulin. – К.: NISD, 2011. – 288 с.

7. Ybrahymova H.S. Stratehiia KNR v oblasti upravleniia ynternetom y obespecheniia ynformatsyonnoi bezopasnosti // Yndeks bezopasnosti №1 (104), 2011. – 78-79 с.

8. Kolesnyk V.T. Kontseptualna model natsionalnoi bezpeky Ukrainy. – Imperatyvy rozvytku tsyvilizatsii / V.T. Kolesnyk // Informatsiina bezpeka u voiennoi sferi. Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 31 bereznia 2015 r. / Nats. un-t oborony im. Ivana Cherniakhovskoho. – К.: FOP O. S. Lipkan, 2015. – S. 167–170.

9. Lipkan V.A. Natsionalna bezpeka Ukrainy: monohrafiia / V.A. Lipkan. – К.: Kondor, 2013. – 437 с.

10. Lipkan V.A. Pravovi zasady rozvytku informatsiinoho suspilstva v Ukraini: [monohr.] / V.A.Lipkan, I.M.Sopilko, V.O.Kirian; za zah.red. V.A.Lipkana. – К.: FOP O.S.Lipkan, 2015. – 633 с.

11. Pro nevidkladni zakhody shchodo zakhystu Ukrainy ta zmitsnennia yii oboronozdatnosti: Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 28 serpnia 2014 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: www.zakon.rada.gov.ua/go/744/2014

12. Pro Plan zakonodavchoho zabezpechennia reform v Ukraini: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 4 chervnia 2015 r. № 509-VIII // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 2015. – № 31. – St. 297.

13. Pro Stratehiiu staloho rozvytku "Ukraina – 2020": Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 12 sichnia 2015 r. № 5/2015 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: www.zakon.rada.gov.ua/go/5/2015

14. Semenchenko A. I. Metodolohiia stratehichnogo planuvannia u sferi derzhavnoho upravlinnia zabezpechenniam natsionalnoi bezpeky Ukrainy: monohrafiia / A.I. Semenchenko. – K.: NADU, 2008. – 428 s.

15. Sytnyk H.P. Derzhavne upravlinnia u sferi natsionalnoi bezpeky (kontseptualni ta orhanizatsiino-pravovi zasady): pidruch. / H.P. Sytnyk. – K.: NADU, 2012. – 544 s.

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ
СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА**

Монографія

Підписано до друку ■■■.■■■.2019 р. Формат 60х90 1/32.
Папір офсетний. Обл.-вид. арк. ■■■. Ум. друк, арк. ■■■.
Тираж 300 прим. Замовлення № 000 ■■■.

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2521 від 08.06.2006.
тел. (04744) 4-64-88, 4-67-77, (067) 104-64-88
vizavi-print.jimdo.com
e-mail: vizavi008@gmail.com